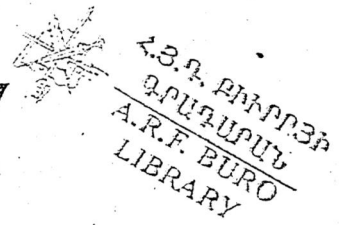

ԴՐՈՇՆԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ԿՈՒՆԵՆՔ, ԿՈՏՈՐՈՒՄ ԵՆ

Դարձե՛ալ կոտորած, դարձե՛ալ ջարդ:

Սուլթանի կառավարութիւնը այժմ էլ Տրապիզոնն ու շրջակայքն է աւերակ դարձրել. հայ բնակիչները կոտորել, սրի անցկացրել: Տեղի ունեցած սարսափները, կոտորածն ու աւերումը աւելի սոսկալի են եղել, քան ենթադրուել էին. հայերը իրենց դահիճների կատարեալ տրամադրութեան տակ են եղել և դահիճը կոտորել մորթոտել է, պրել-աւերակ է դարձրել:

Փարզկային լեզուն ոչ մի ոյժ չունի ներկայացնելու տեղի ունեցած սարսափները. հարկաւոր է աւելի քան հարեմական կեանքով, ներքինների ու ուլամների հոգով սնւած արեւելցու վառ երեւակայութիւնը, որ պատկերացնի այն վայրենի գազանային սարսափը, այն տէրրորը, որին ենթարկւած են եղել Տրապիզոնի և շրջակայքի հայերը, տէրրոր, որ ունեցել է իւր ամենազատ ասպարէզը՝ սանձարձակ գործելու, որքան պահանջում էր ներքինիների ու ուլամների սան սուլթանի լեշակեր, արիւնխում կառավարութիւնը, վրէժխնդիր լինելու, պատժելու ապստամբ հայերին, որ սպառնում են իրեն ոչնչացնելու: Եւ նա կատարեալ յաջողութիւն ունեցաւ Տրապիզոնի կոտորածում, նա այդ տեղ իւր նպատակին գրեթէ հասաւ. — չկայ մի հայի տուն, որ արիւնոտուած չլինի, չկայ մի հայ ընտանիք, որ իւր անդամներից կորցրած չլինի, չկայ քաղաքում ու շրջակայ հայաբնակ գիւղերում մի կէտ, որ հայի արիւնով արիւնոտուած չլինի... արիւն, ամեն տեղ արիւն... Սարսափ է, որ տարածում է սուլթանի կառավարութիւնը՝ կոտորած անելով — հայ ազգաբնակչութեանը տէրրորի ենթարկելով. — կոտորած ներքին նահանգներում, կոտորած Փոքր-Ասիայում, կոտորած Պոլսի շրջակայքում: սուր է, որ շողջողում է, գլուխ է, որ ընկնում է, գընդակ է, որ հարւածում է, մարդ է, որ գետինն է փրկ-

ւում: Սա մի աներեւակայելի մարդկային սպանդանոց է, սա մի աներեւակայելի տէրրոր է, որ, իբրև մի համաճարակ, ամբողջ երկիրն է բռնել: Սուլթանի կառավարութեան սուրը աւելի քան իւր դերումն է և նա անխնայ, աջ ու ձախ կոտորում, մորթոտում, ջարդ է տալիս հային, մոլեռանդ, կոյր, ռիսակալութեամբ ու ատելութեամբ սնեցրած ու նախապատրաստած տաճիկ ամբոխի միջոցով, նրա թիկունքին նստած: Սուրը գլխաւորապէս ամբոխի ձեռքին, բայց նրա ձեռքում սուր գնդը ինքը կառավարութիւնն է, խփողը ամբոխն է, բայց օրինակ տուողը ինքը կառավարութիւնն է. իսկ Տրապիզոնի ջարդում, նա՛ կառավարութիւնը արիւնշարահ հրապարակի վրայ էր և, իբրև զօրապետ, ղեկավարում էր ջարդը. ամեն բան կառավարութիւնն է, իսկական դահիճը, ոճրագործը, մարդասպանը նա է, սուլթանի պողնիկ կառավարութիւնը:

Տեղի ունեցող ամենօրեայ կոտորածը, սարսափները հաստատում են՝ սուլթանի կառավարութիւնը անշեղ կերպով ու հաստատուն քայլերով դիմում է իւր նպատակակէտին — ոչնչացնելու իրեն վտանգ սպառնացող տարրը, հայ ժողովուրդը:

Այս վաղուց յայտնի էր և մենք նախազգուշացրել ենք հայ ժողովուրդին կոտորածի վտանգից, հրաւեր կարդալով՝ չինայել ոչ մի միջոց զինելու տաճկահայ եղբայրներին, թէ ինքնապաշտպանութեան և թէ կուսելու իւր ազատութեան համար:

Եւ այսօր տեղի ունեցող սարսափների իսկական հեղինակը ու իրաւաբանական պատասխանատուն թէև սուլթանի կառավարութիւնն է, բայց բարոյականը ինքը՝ հայ ժողովուրդն է: Եթէ այսօր տէրրորի ենթարկւած տաճկահայ ժողովուրդը զէնք չունի թշնամու դէմ պաշտպանելու, եթէ նրան ջարդում, մորթում են, բարոյական պատասխանատուն ինքը՝ հայ ժողովուրդն է և հոսող արեան կաթիլներից մի քանիսը կարող են նրա ձակատին ընկնել...

Զէ՛նք, զէ՛նք են բղաւել, սպառնացող կոտորածի վտանգը ու արհաւիրքը իւր ժամանակին ներկայացրել

ու օգնութիւն են կանչել, բայց Տաճկահայաստանից դուրս հայ ժողովուրդը աչքերը յառել էր դիպլոմատիային, ամեն բան նրանից էր յուսում, նրա պաշտպանութեան էր դիմում: Ահա՛ և նրա պաշտպանութիւնը—կոտորած Երզնկայ, կոտորած Պոլիս, կոտորած Տրապիզոն և շրջակայքը, կոտորած Ադհիսար, կոտորած, ինչպէս հաղորդում են հեռագիրները՝ Մուշ, Կարին, Հալէպ և նորից Երզնկայ—վտանգ է սպառնում Վանին և բոլոր այն տեղերին, ուր հայ կայ. և թող այդ դիպլոմատիան պաշտպանի, ինչո՞ւ նա չի պաշտպանում, ինչո՞ւ է թողել անզէն ժողովուրդը գազանի ճիրաններում, որ յօշոտում, պատառ պատառ է անում... Ո՞ւր է, ո՞ւր այսօր այդ դիպլոմատիան, ո՞ւր են մարդասէրներն ու հայասերները:

Չկայ՝ ո՛չ դք, հայ ժողովուրդը մենակ է, բոլորովին մենակ, անզէն, անպաշտպան: Այո՛, հայ թշուառ ժողովուրդը մենակ է ու անզէն, և ո՞վ է մեղաւորը. ինքը՝ Տաճկահայաստանից դուրս ապրող հայ ժողովուրդը, որ անտարբեր գտնեց յեղափոխականների հրաւերին ու իւր խաղաղ ուղեղով յարւեց դիպլոմատիային, որը... այո՛, մարդասէր է և այն աստիճանին, որ Տաճկահայաստանը, մարտիրոս ժողովուրդի հայրենիքը, այսօր մի արիւնոտ դաշտ է ներկայացնում, որի վրայ ազատ ու անպատիժ, սանձարձակ թուիչքներ ու արշաւանքներ է անում հրէշը, անամօթ, գարշելի հեղինակը կոտորածի, հայ ժողովուրդի լիտի ու տմարդ թշնամին—սուլթանի պոռնիկ կառավարութիւնը:

Հայ ժողովուրդ, բաւական է վերջապէս, ո՞ր օրւայ համար ես ապրում և ինչո՞ւ շարժւիր, օգնութիւն, ձեռք տուր անպաշտպան եղբորդ, զէ՛նք տուր, միջոց տուր պաշտպանելու, կու՛եղու:

Տմարդ թշնամին պիտի՛ պատժւի, պէ՛տք է վրէժխնդիր լինել կոտորածների, սարսափների իսկական հեղինակից ու նրա հերոսներից: Եւ մի՛թէ կարող է պատահել, որ հայի ընկած, յօշոտուած դիակով զւարճացողը, նրա ընտանիքը բռնաբարողը ու անպատուողը, նրա տունը և ինչքը աւերողը, նրա արեան մէջ լողացողը անպատիժ մնայ. ո՛չ, նա պիտի պատժւի, պիտի՛ վրէժխնդիր լինել. իւրաքանչիւրը իւր ուժի, իւր կարողութեան համեմատ պիտի օգնի, պիտի գործի, այլևս յապաղելու չէ, տատանման ըրպէն վաղ՞ուց պիտի անցած համարել:

Եւ դաւաճան, ոճրագործ է նա՛, որ ձեռները ծալած հանդիսատեսի դերը կը կատարի, իւր եղբօր արեան կաթիլները իբրև բիծ նրա ճակատին, որը անտարբեր կը լինի, եղբայրասպան է նա՛, որ օգնութեան չի հասնիլ: Կո՛իւ է, մորթում են, կու՛ե՛նք:

Տ Ր Ա Պ Ի Զ Ո Ն Ի Զ Ա Ր Դ Ը

I

ԲԱՀՐԻ ՓԱՇՏՍԹԻ ԶԱՐԿՈՒՄԸ. ՍՈՍԿԱԼԻ ԿՈՏՈՐԱԾ
ՏՐԱՊԻԶՈՆՈՒՄ. ԱՅՐՈՒՄՆ ՇՐՋԱԿԱՅ ՀԱՅՍԲՆԱԿ
ԳԻՒՂԵՐՈՒ

Շտապում եմ գրել առ այժմ՝ երկտողս, գրելիք շատ կայ, բայց դուրսիւնս չի ներիր. մանրամասնութիւնք յառաջիկային —

Սեպտ. 20-ին (հ. տ.) Հայ Յեղ. Գաշնակցութեան երկու ահաբեկիչներ քաղաքիս արքունական Մեծ ճամբու վրայ, ժամը 11-ին երեկոյեան, ռեվօլվերի հարւածներով վիրաւորեցին Վանի նախորդ կուսակալ արիւնարբու գազան Բահրի փաշան և քաղաքիս զինւորական հրամանատար Ֆերիզ փաշան. երկուսն ալ ոտքէն: Անմիջապէս հալածեցին ահաբեկիչները, որք սակայն նոյն վայրկեանին աներևութացան և մինչև այսօր՝ հակառակ խիստ խուզարկութեանց, շնորհիւ վե՛հ սուլթանին, երևելի չեղան:

Սարսափը շատ ազդու եղաւ թուրք կառավարութեան և խուժանին վրայ:

Երկու օր վերջ, Սեպտ. 22-ին, ուրբաթ գիշեր, ժամը 2-ին, ամբողջ թուրք խուժանը ոտքի ելաւ հայերը կոտորելու: Սակայն առաջին յարձակումին մէկ մարդ վիրաւորւելով, չհամարձակեցան գործի ձեռնարկել. բայց և այնպէս մինչև ժամը 6-ը հազարաւոր թուրքերու վայրենի գոռուն-գոչիւնները և ռեվօլվերի ու մարթիններու պայթիւնները տեւեցին, ահ ու դողն մեջ ձգելով ամբողջ քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը: Այն գիշեր ու է պահապան զինւոր չեղեցաւ յարձակման վայրերը. այնպէս որ հայ ժողովուրդը վախնալով, որ կառավարութիւնն ալ մասնակից է եղած յարձակման, հետեւեալ օրը բոլոր խանութները գոցեցին և սկսանքիչ շատ պաշտպանել՝ հաւանական կոտորածի մը դիմագրաւելու համար: Նոյն օրը առաջնորդարանէն դիմելով կուսակալ Գատրի պէյին՝ ապահովութիւն պահանջեցին. այդ խոզագլուխ գազանը ամեն կերպ ապահովութիւն խոստացաւ, որ երբէք հայոց դէմ ու է անախորժ բան տեղի չպիտի ունենայ և վերջացուց խօսքը, ըսելով՝ «Ձեզ վնասելու համար իմ մարմնիս վրայէն պէտք է անցնին»:

Ասկէ աւելի հանդիսաւոր խոստում և պաշտօնական

ապահովութիւն չէր ըլլար: Հիւպատոսական մարմինն ալ միւսնոյն հանդիսաւոր խոստումը լսեց և սկսաւ ապահովութիւն ներշնչել իրեն դիմող սարսափահար հայերուն. իսկ ուսական հիւպատոսն կը վճռէր իրեն դիմող հայերն, ըսելով թէ՛ «Ի՞նչ եղաւ, որ ինձի կուգար. ձեր ըրած շարութիւնները ի՞նչ են, Պոլսոյ մէջ ըրածնիւ մոռցա՞ք. հայոց համար Բօմբիսէր նշանակեցաւ Շաքիր փաշան, ինչո՞ւ անով գո՞հ չէք ըլլար»:

Որչափ որ առաջնորդարանէն և հիւպատոսներէն՝ «բան չկայ, բան չկայ» կը յայտարարէր հայ ժողովորդին, սակայն իրողութիւնը հակառակը ցոյց կուտար:

Շուկայի Պիթ-Պազար կոչւած մասին մէջ, թուրք սրիկաները երկու երեք օր շարունակ հրազէն կը գնէին, իսկ շուկային երկու բերանները կեցած փօլիսներ կարգելէին հայերուն զէնք գնել և անցնողներն ալ կը խուզարկէին և գտած զէնքերնին կառնէին: Միւս կողմէն շրջակայ թուրք գիւղացիներ խումբ խումբ քաղաք կը դիմէին: Ժողովուրդը միշտ առաջնորդարան կը վազէր՝ թուրքերու սպառնական շարժումները իմացնելու. փոխանորդը և քաղաքային ժողովոյ անդամներէն կուսակալին կը դիմէին և մատնանիշ կրնէին իրողութիւնները: Կուսակալը իւր սովորական կեղծաւորութեամբ կը հանգստացնէր զանոնք և յետ կը ճամբէր: Կիրակի օրն ալ ա՛հ ու գողի մէջ անցաւ Հայ, յոյն և թուրք, ամենն ալ գոցած էին կրպակներն:

Երկուշաբթի առաւօտ մեռաւ ուրբաթ օրը յարձակման միջոցին վիրաւորուած Սապրի անուն թուրքը: Թուրք խուժանին գրգռուած սաստկացաւ և նոյն օրը անխնայ ծեծելով հայ կաթողիկ զինավաճառ Յովսէփը, բանտարկեցին: Կառավարութեան կողմէ յոյներուն գաղտնի պատէր տրեւցաւ հայ չպահել տուններին: Նոյն օր, երեկոցեան կողմ կուսակալ Քատրին՝ կանչելով փոխանորդն ու հայ առաջաւորներ, իր կեղծաւորի դիրքը մէկէն ի մէկ փոխեց և պահանջեց երկու ահաբեկիչ հերոսները, եթէ ոչ ըսաւ՝ «ապահովութեան երաշխաւորութիւն չեմ տար»: Մերոնք խելքերնին կորուսած, եկան առաջնորդարան և յետ երկար խորհրդակցութեան, որոշեցին պատասխանել կուսակալին՝ թէ «ի՞րենք թէ և պարտաւոր չեն յանցաւորները գտնելու, բայց եթէ գիտնան տեղերնին, կառավարութեան կը տեղեկացնեն: Կայսր կառավարութիւնը ինք կարող է իւր միջոցներով այդ յանցաւորները ձեռք անցունել և պատժել. իսկ եթէ կառավարութիւնը, հակառակ հայ ժողովորդեան տածած յոյսին և վստահութեան, անկարող է կամ չուզեր պաշտպանել հայ հաւատարիմ հպատակները, հայ ժողովուրդը ինքզինքը կը յանձնէ նախախնամութեան կողմէ գտնուած ճակատագրին»:

Այդ մտօք ծանուցագրեր ալ առաջնորդարանէն նոյն օր ղրկեցան բոլոր հիւպատոսներուն, խնդրելով անոնց ալ պաշտպանութիւնը:

Բայց կուսակալին այդ սպառնալիքը չտարածեցաւ ժողովորդեան մէջ և խելահասներն ալ կարծեցին, թէ կառավարական խաղ մըն է՝ ահաբեկիչները կերպով մը գտնալու համար:

Խեղճերը չէին գիտեր՝ թէ շաբաթէ մի վեր ի՞նչ սոսկալի խաղ մը կը պատրաստէր հայոց գլխուն:

Կուսակալ, Ալայ պէյ և Բօմբիսէր երբ մէկ կողմէն շաբաթէ ի վեր հայերուն ապահովութիւն կը յայտարարէին, անտի նոյն մարդիկ և մօլաներ, հազար և մի սուտերով, առասպելներով կը գրգռէին թուրք խուժանը, որ վախէն տեղէն չէր կրնար շարժիլ, պատրաստել և որոշեալ ժամուն յարձակել հայոց վրայ: Կառավարութեան կողմէ թուրք խուժանին տրուած գըլխաւոր գրգռումը սա էր՝ «Հայերը Անպլիայի հետ միացած մեր Օսմ. թաղաւորութիւնը պիտի կործանեն, իսլամի կրօնքը պիտի ջնջեն և յառաջիկայ ուրբաթ օր ալ տեղիս հայերը զինուած պիտի յարձակին մզկիթներու վրայ ու իսլամները պիտի կոտորեն, ուստի օր առաջ մենք շարժինք և չթողունք, որ անհաւատ հայերը մեզ ջարդեն»:

Յարձակման օր կը որոշէի Սեպտեմբեր 26, երեքշաբթի օրը: Մրիկաները խուժբերով կը բաժանեն և կառավարութիւնը հրացան, ռէվօլվէր, փամփուշտ ու այլ զէնքեր բաշխեց անոնց:

Երեքշաբթի օրը ցամաքի և ծովի փօստաները կը հասնին Տրապիզոն: Այդ օրը գործի օր է, մանաւանդ վաճառականներուն: Հայ վաճառականները ու խանութպանները՝ ապահոված կառավարութեան խոստումներէն ու խաբուսիկ գիշերային հսկողութենէն, հիւպատոսներու և առաջնորդարանի ապահովեց յայտարարութիւններէն, այն օր աւելի բազմութեամբ շուկայ իջան, գործերնին քիչ շատ կարգի բերելու, երբէք մտքէ չանցունելով, որ կառավարութեանէ իրենց դաւ լարուած է:

Ժամը 6-ին էր, թուրք ամբօխը զէնքը ձեռքը սկսաւ դէպի հայոց բանուկ վայրերը խուժել: Նոյն միջոցին զինուորական փող զարնեցաւ և կանոնաւոր զօրքը իրեն օգնական ունենալով թուրք խուժանը, առաջին յարձակումը տուա Մէյդանը-Շարգի կոչւած հրապարակին միջ: Կուսակալ Քատրին ալ շրջապատուած թուրք սրիկաներով շուկայէն հոն հասաւ և հրահանգներ տուա՝ մատնանիշ ընելով հայ հարուստները մասնաւորապէս սպանել: Սկսած հանդիպող հայը զարնել: Հրացաններու պայթիւնները քաղաքին ամեն կողմէն պայթեցան. խեղճ հայերը յանկարծակիի եկած և բա-

լորովին անպատրաստ, սկսան փախուստ տալ. ամեն անկիւնէ զինւած թուրքեր դուրս ելնելով՝ փախչողները չարաչար մեռուցին. շատ հայեր ալ կարծելով թէ յարձակումը խուժանէն է, վազեցին պահականոցը ապաստանելու, սակայն ամենն ալ զինւորներէն սպանւեցան: Յոյներն ալ վատաբար հետևելով իրենց Կաղտնի տրւած պատուէրին, անվճարար իրենց կրպակներու և տուններու դռները բոցեցին փախչող հայերուն երեսին և ոմանք ալ իրենց ապաստանած հայերը մատնեցին թուրքերուն (բացառութիւններ մատով կը համարւին): Նառափարակութիւնը ուզելով գործին հայերու կողմէ եղած ապստամբութեան երեւոյթ տալ, պատուէր տւած էր թուրքերուն՝ միայն այդ մարդիկը սպանելու տալի ով որ կը փախչէր՝ «թէսլիմ օլուսն» (անձնատուր եղէք) կը պոռային ետևէն, կարծես՝ թէ հայերը ապստամբեր էին և ճակատամարտ կը մղէին կառավարութեան դէմ:

Սակայն թէսլիմ եղողն ալ, աղաչողն ալ, փախչողն ալ՝ ծեր, մանուկ, երիտասարդ, բազմաթիւ պանդուխտներ, մի քանի կանայք, առանց խորութեան, թրքասերներն ալ, յեղափոխութեան թշնամիներն ալ, բոլորն անխնայ կոտորեցին, ջարդեցին, փշոցեցին, այդ օրը առնւազն 300 հոգի: Գրացի թուրքը դրացի հային զարկաւ, արհեստակիցը իւր արհեստակից հային, ամենն ալ կատաղած դազաններ դարձեր էին. դիակներն իսկ կը յօշոտին:

Թաղերու մէջ տեսարանը շատ աղէխարշ էր. կանայք, հարսեր, մատաղ տղայք գլուխնին կորուսած, ուր վազնին՝ չեն գիտեր. ոմանք բարձր պատերէ վար կը թռչին, ոմանք կը մարին, նորատի հարսեր, մատաղաշ մանուկնին մէկ ձեռքերնին, միւս ձեռքովնին չւան բռնած ահագին բարձրութիւններէ վար կը սողային, տունը մնացած ծեր մարդիկ ածխանոց կը թաղւին, սոսկումը շատ մեծ է. զինւորները, սրիկաները կսկսին տունները մտնել հարիւրաւորներով և այլ մարդիկը պահանջել, զինւորներ ծուկ չօրած պատուհաններուն հրացան կը պարպին, իսկ բաշխողուկներ գտած այլ մարդիկը կտոր կտոր կընեն կանանց, տղայոց աչքի առջև:

Անկարելի է այդ իրողութիւնները գրչի առնել, այնչափ սոսկալի, այնչափ վայրենի են: Առտորածը ամբողջ 2 ժամ տևեց քաղաքին մէջ, թէև մինչև երեկոյ, յետընկած սեղեր, սպանութիւնները շարունակեցին:

Մեծ ծառայութիւն մատուց «Գրերներու Միաբանութիւնը», որ իր գպրոցին դռները բացաւ փախստական հայերուն՝ շուրջ 2000 հայ (600 կաթողիկ և 1400 լուսաւորչական) ապաստան գտան հոն: Հիւ-

պատոսներու և Ամերիկայի միսիօնարին տան մէջ ալ մի քանի հարիւր հոգի պահպանուեցան:

Երբ ալ փողոցներու մէջ հայ չմնաց, կուսակալը հրաման ըրաւ հայոց կրպակները և տունները թալանելու:

«Հայդէ, քուզում, խօջա թալանինա պաշլային» պօռալով (դէ՛հ, զաւակներս, խօջայի կողոպուտի սկսեցէք, որ ըսել է բան մը մի թողուք, ամենն ալ առէք): Մէկ վայրկեանի մէջ հայ վաճառականներու կրպակներու փականքները կոտորեցան և եղած ապրանքները թալանեցին. երկաթ դրամարկղներն իսկ կոտորուցին և ստակները առին. կողոպտեցին, թալանեցին, աւրշտկեցին միւս կողմէն:

Առտորածի օրը, որոշեալ ժամուն թուրք գիւղացիներն ալ զինեալ յարձակեցան հայ գիւղերու վրայ. Զեֆանոզ, Առոմիլա, Պարիան, Թոց, Աղբիա, Աերանայ, Ապան, Աղբէօյ և այլն, և այլն շատ մը հայ գիւղեր հրոյ ձարակ տւին, բաւական թւով հայ գիւղացիներ սպանեցին. կտոր կտոր ըրին՝ Առոմիլա գիւղի Մաւեան Տ. Յովհաննէս, Տիվրանոզի Գահիրմանեան Տ. Մաղաքեա և Աերանայի Փափազեան Տ. Մատաթիա ծերունի և ողորմելի քահանաները, բռնեցին տարին՝ տաւար, եզ, ոչխար, կով և եղած արմտիքը:

400 հոգի ալ բանտարկեցան, որոնցմէ կէսը միայն արձակեցան, իսկ միւսները դեռ կը մնան:

Ո՛վ հայ եղբայրներ, Օտարէն չենք յուսար դթութիւն, ձմեռը շուտով վրայ կը հասնի, կառավարութեան ճիրանէն ազատողներն ալ բանտերու մէջ և անօթութիւնէ պիտի ջարդուին:

Թուրքը կը կոտորէ, եւրոպացին կը ծալքէ, յոյնը կանարդէ զմեզ:

Չունինք կեանքի ապահովութիւն, չունինք տէր տիրական, տուն չունինք, անկողին չունինք, հաց չունինք:

Օգնեցէք մեզ:

Հարուստ, աղքատ, ծեր, տղայ, քաղաքացի և գիւղացի, տուներու անկիւնները իրար պլլած՝ գթութիւն, օգնութիւն կը խնդրենք:

Ամիս մը այսպէս՝ մենք կորած ենք:

Օգնութիւն, օգնութիւն:

II

Ա Վ Ա Ն Ա Տ Ե Ս Ո Մ Ը Պ Ա Տ Մ Ո Ռ Թ Ո Ւ Ն Ս

Ասկեցողիք, ահագնապէս ինուսիւթ գործերու ահանատես չեմ ուզեր անտարբերի մը յանցապարտ լուծութիւնը վրաս առնել, այլ գիտցածս հաւատարմաբար կուգամ պատմելու քաղաքակիրթ Եւրոպայի մամուլին մէջ, սփոփանք մը փնտռելով հարիւրաւոր մարդկային անմեղ արարածներու գերեզմանական բողոքը գէթ հրապարակելուն մէջ, քանի որ անզոր ակնատես մը եղայ անոնց չարաչար մահուան:

Սեպտեմբեր 26-ի (հ. տ.) առտուն էր Ռուսական Ընկերութեան «Ազով» շոգենաւը ժամը 11-ին Տրապիզոն հասած էր և ես ալ ցամաք ելած էի:

Յանկարծ ժամը 10-ին քաղաքի հրապարակին վրան լսեցան սեպտեմբերի պայթիւններ և շատ չանցած ըսկսաւ սոսկալի աղմուկ մը, վայնասուն մը և մոլեգին աղաղակներ. «զարկէ՛ք գեաւուրները»: Խառնիճաղանձ բազմութիւն մը՝ բաղկացած թուրք նաւաւորներէ, բեռնակիրներէ, մսափաճաններէ, զինւած Հէնրի Փարթինի հրացաններով, սեպտեմբերներով, երթաղաններով և դանակներով կը խուռէր հրապարակը, կը խուժէր փողոցները, կը յարձակէր հայոց խանութներուն վրայ, անիննայ կը զարնէր դէմն ելած հայը և աւարի կուտար ու կը կողոպտէր անոնց խանութները:

Գիակաները շուտով սկսան դիպանալ փողոցներուն մէջ: Սոսկալի էր և հայածանքը փախչողներուն ետևէն. կարծես, վայրի գազաններու որս մըն էր, որ տեղի կունենար. յարձակողը թուրքն էր ամեն հասակի, զոհը հայն էր՝ այր, կին, տղայ, ծեր ու մանուկ անխտիր:

Աւերի քան 500 հոգիէ բաղկացած այդ բարբարոսներու խուճըր և ոչ մէկ արգելքի հանդիպելով ոստիկանութեան և զինուորներու կողմէն՝ ահ ու սարսափ սկսաւ սփռել բովանդակ քաղաքին մէջ:

Գրիչս անզոր է, գէթ մերձաւոր գաղափար մը տալու այն եղերերգական (tragique) արհաւիրքի մասին, որ պատեց քաղաքը, իր ամեն մասերուն մէջ, քաղաք մը, որ այնքան մօտիկ էր քաղաքակիրթ Եւրոպայի կեդրոնին: Հրապարակն այն արիւնահեղ տեսարաններէն մէկը կը ներկայացնէր, որոնք կը յարուցանեն մարդու երևակայութեան առջև Ռամանի կամ Բարթոլոմէան ջարդերուն յիշատակները, վաղուց անհետացած

Լեռայի մէջ:

Ո՛հ, սոսկալի, անհունապէս սոսկալի էր լսել մահուան երկիւղէն սարսափած կիներու, աղջիկներու, տղոց աղէկուոր ծիչն ու աղաղակը, որոնք իզուր օգնութիւն կը հայցէին այդ մարդակերպ գազաններէն:

Հրացանի հարւածներու պայթիւնը, արձակած քարերու շաքիւնը, կոտորած ու ջարդած դռներու ձուրնչիւնը, փրցնցած առւններու և վաճառանոցներու գզըրդիւնը, մոլութեան հասած թուրք խուժանին աղաղակը, անկերպարան դիակներու կոտորը, երկու սեռի և ամեն հասակի հայերուն, որ արեան լճերու մէջ կը լողային—մարդկային չարաչարներու համայնապատկեր մը կը պարզէին:

Նահանգապետը, Գատրի բէյ, դուրս հանեց ոստիկաններ և զօրք (թուով հագիւ 200 ամբողջ Տրապիզոնի և իր բերդին համար) և թերևս հրամայեց իսկ անոնց հայերը պաշտպանել, սակայն ուրիշ բան մը տեղի ունեցաւ: Զինուորները՝ իրենք ալ թուրք, վարակելով այդ բերւաւոր խուժանի գիշախանձ խանդավառութենէն, իրենք ալ սկսան զարնել ու աւարի տալ հայերը:

Ես ալ չկրցայ մնալ քաղաքի մէջ և շոգենաւ նետեցի ինքզինքս:

Բարեկամս, պ. Վ. Գ. Աբրահիմիչ, որ Ռուսական Ընկ. և Առևտրական Ընկերութեան Տրապիզոնի գործակալի փոխանորդն է, կը պատմէ թէ ինչպէս իրենց պաշտօնատեղիէն հանդիսատես ելած են այդ արիւնոտ տեսարաններուն: «Ծիշտ է, կը գրէր, կոտորածն սկսելէն 20 վայրկեան չանցած հրապարակին վրայ երևցան մէկ մէկ «զապթիէ», բայց և ոչ մէկ զինեալ թուրք ձեռքակալեցին, ոչ մէկ կերպով արգելք ըլլալ փորձեցին կոտորածի շարունակելուն: Միայն ժամը 11-ին երևցան 12 զինուոր սպայի մը առաջնորդութեամբ և իսկոյն տեղաւորեցան հրապարակին այլ և այլ կողմերը, հրացանին պատրաստ. բայց ասոնք ալ ոչ ոք ձեռքակալեցին, և, ընդհակառակը, կարելի էր կասկածել թէ ադոնք ալ մասնակից էին այդ կոտորածին»:

Տեսնողներ կը պատմեն թէ շատ անգամ անզէն թուրքեր մատնանիչ կընէին զինուորներուն փախչող հայ մը, և ահա զինուորը նշանակ կառնէր և կը տապալէր խեղճ փախստականը: Ես ինքս կրցայ այդ հաստատել որովհետև «Ազով» ցամաքին մօտ խարսխած ըլլալով, շոգենաւի կամրջակէն շատ դիւրութեամբ կրցանք դիտել մեր դիտակներով փողոցներու մէջ անցած-դարձածը, շնորհիւ քաղաքին զառիվեր դիրքին, որով բարձր փողոցները կը մերկանային մեր աչքին առջև, բացի հրապարակէն, որ մասամբ փայլն կը սնանէր մեր տեսողու-

Թեան շրջանակին մէջ:

Երբ շոգենաւ հասայ, պատմեցին ինձ՝ թէ 11 հայ թուրքերու եւթաղաններէն ապաստան մը գտնելու յուսով նետուած էին նաւակներու մէջ և հալածական՝ դիմեր էին ամենէն մօտ եղող շոգենաւը՝ Աւստրիական Աւոյտի «Աէնիս»-ը. բայց շոգենաւէն իսկոյն վեր առած են սանդուխքը և ուշուշկերի հարածներով հեռու վանած են խեղճ փախստականները, որոնք և փութացեր էին ապա ուսական դրօշակի ներքև ապաստան որոնելու: Մեր շոգենաւին հասած չհասած, հոն աշխատող թուրք գործաւորները՝ իրենց գլուխ ունենալով ընկերութեան ծառայութեան մէջ գտնուող նաւաւոր (լոցման) Իսմայիլը, կը յարձակին այդ խեղճերուն վրայ, նոյն իսկ ուսական դրօշին ներքև խողխոխողելու և ծովը թափելու անոնք: Բայց վրայ կը հասնի նաւապետի օգնականներէն պ. Ա. Ի. Կոնստանտինով, կը կորզէ Իսմայիլի ձեռքէն անոր դաշոյնը, և նաւաստիներու օգնութեամբ կը զսպէ այդ սրիկաները և ներս կառնի ապաստան փնտռող հայերը. շատը ծանրապէս վերաւորուած գնդակներով և եւթաղաններով, որոնց հարկ եղած բժշկական օգնութիւնը կուտայ փութով նաւուն բժիշկ պ. Ն. Պասալսկի և կը կատարէ նոյն իսկ կարևոր վերահաստութիւններ (opération):

«Ազով» փոստային շոգենաւ ըլլալուն, պէտք է ճամբայ ելլէր Տրապիզոնէն նոյն Սեպտեմբեր 26-ին, բայց ժամը 1-ի մօտերը շոգենաւ եկաւ ուսաց ընդհանուր հիւպատոսի լիազօրութեամբ պ. Աբրաչկէի, և բացատրելով նաւապետին քրիստոնեաներուն սպառնացող վտանգը, հրամայեց չմեկնել, այլ մնալ պ. հիւպատոսի տրամադրութեան ներքև, պատրաստել բոլոր մակոյկները, աղատելու համար ուսահաստակները պ. հիւպատոսի կողմէն տրուելը նշանին վրայ:

Պ. Աբրաչկէի կը պատէր՝ իր հիւպատոսարան երթալու միջոցին, իր անցած փողոցներուն վրայ գտնուած բոլոր հայ խանութները աւարի առնուած և փնտուած էին. տեսած էր հայու եօթը դիակ, ոմանք գնդակներով սպանուած, ոմանք դաշոյններով խողխողած, ոմանց շուրջը ջախջախած, ոմանց կոկորդը կտրած: Իսկ իր պաշտօնատեղիէն շոգենաւ եկած ատեն փողոցի մէջ համրած էր 44 դիակ և, ինչպէս կը գրէր ինքը, վեռադարձին տեսած էր ուրիշ 45 դիակ ալ: Հրապարակին վրայ գտնուած բոլոր հայ խանութները գտած ըր աւերած և փողոցի մէջ թափթփած, ցան ու ցրիւ ը տեսնուէին վաճառականներու տոմարները, թուրքերը և անարժէք նիւթեր: Հանդիպած էր նաև քանի ը թուրքերու, որոնք կը փութային իրենց տունները յլ և այլ իրեղէններով բեռնաւորուած, հաւանօրէն,

ամենքն ալ գողցած հայ խանութներէն:

Պ. Աբրաչկէի կը պատէր նաև յատկանշանական դէպք մը: Երբ ինքը քանի մը զապթիաներու հետ նաւակ կը նստէր շոգենաւ գալու՝ պ. հիւպատոսին հրամանն յայտնելու համար, զապթիաներէն մէկը մօտաւոր վերնատան մը պատուհանէն նայող հայ մը նըշմարելով, իսկոյն հրացանն ուղղած և նշան առած էր զարնելու համար, բայց պ. Աբրաչկէի արգելած էր բլթակը քաշելուն, որով հայը ժամանակ ունեցած էր հեռանալու: Զապթիաներու և ոստիկաններու այդ օրինակ վարմունքէն կարելի էր եզրակացնել, կրսէ, թէ անոնց ալ պատուիրած ըլլալու էր կոտորածին մասնակցել:

Պ. Աբրաչկէի իր պաշտօնական յանձնառութիւնները կատարելէն ետք՝ փութացեր էր տուն երթալու իր ընտանիքն ապահովելու համար, սակայն իր բացակայութեան միջոցին, բարի դրացի մը, հազարապետ Աֆեթ պէյ իր տունը հրակրած էր անոր ընտանիք և պաշտպանած: Պ. Աբրաչկէի իր տան մէջ ապաստանած կը գտնէ բազմաթիւ հայեր, և նոյն Աֆեթ պէյի միջոցաւ անոնցմէ 16 կին և 11 տղայ իրկել կուտայ իրենց տները և 14 այր մարդ բերդի մէջ պատսպարել կը յաջողի:

Հետեւեալ օրն իսկ իր տունը պինպաշի հսկողութեան յանձնելով, իր ընտանիքը կը փոխադրէ պ. հիւպատոսին տունը:

Սեպտ. 26-ի իրիկան դէմ հրդեհներ սկսան ծագել, 26-էն 27-ի գիշերը քաղաքին շրջակայքը կը թաղէր բոցերուն մէջ. ամբողջ գիշեր՝ երկինքը արիւնոտ լուսաւորութիւն մը կը պատէր:

Սեպտ. 27-ին ժամը 5-ին հիւպատոսը պատշաճ դատեց՝ թի իր ընտանիքը և թէ իրեն ապաստանող հայերը, թուով 100, փոխադրել տալ շոգենաւ: Այդ դժբախտները մեծ մարդավարութեամբ ընդունեց նաւապետ Բերբերովիչ և հայրական խնամքով հոգաց անոնց բոլոր պէտքերը: Ապաստանողներէն էր և Ռ. Շ. և Ա. Ընկեր. գործաւը, Սերաֆիմով, որ կը հաւատէր՝ թէ պաշտօնական տեղեկութիւններու համաձայն 1000-ի կը հասնէր սպանուածներու թիւը: Շրջակայքերէն լուր չկար, թէ և կրսէին, թէ երեք հայաբնակ գիւղեր՝ Զեֆանոս, Պայրամ, Թոչի հիմնայատակ ըրած և կրակի տուած են: Ազով բացատրեցաւ մեր 26-ի իրիկան տեսած երկնքի կարմրութիւնը և հեռաւոր բացերը:

Քաղաքի միւս մասերուն մէջ անցած-դարձածի մասին մանրամասն տեղեկութիւն չունինք. դիտականերով հետեւեցանք այդ մարտաւար հին, տեսանք կնոջ մը սպան-

ւելլ ծոյափին մօտ, երբ նաւակներու մէջ օգնութիւն դանել կը յուսար, նշմարեցինք դիակներու կոտոր, որոնք երեք օր մնացին փողոցներուն մէջ: Ռիտեցինք թուրքերու խմբակներ, որոնք ծովափը պատելով կանգ կառնէին տեղ տեղ և կսկսէին քարկոծել ծովուն դուրս նետած դիակները. պատմողներ կան՝ թէ քանի մը օր շարունակ թուրք սրիկաներու գլխաւոր զւարճութիւնն է եղած այդ:

Հոկտ. 2-ին եկաւ ռուսական կէս-մարտանաւ «Յէրէց»-ը, որուն ընդունալ գացինք՝ հիւպատոսին մէկ պաշտօնագիրը տալու հրամանատարին, և ապա հետեւեցանք անոր մինչև քաղաքին առջևը:

Հոկտ. 3-ին ռուսական գրօշին ներքեւ դուրս հանցինք մեզ ու սպաստանող հայերը և շոգենաւը ճամբայ ելաւ իր ընդհատած 19-րդ ուղեգրից կատարելու:

Նոյն օրն էր, որ կստանայի Արրաշկեիէն հետևեալ լրացուցիչ տեղեկութիւնները. «Յրապիղոնի շքրջակայքի հայաբնակ գիւղերուն մէջ նոյնպէս սպանւած են հայեր և տները աւարի մատնւած ու կրակի տուած: Երջակայքին մէջ սպանւած են մերձաւորապէս 1150 հոգի, բուն Յրապիղոնի մէջ մօտ 1650 հոգի:

«Ծովը շարունակ դուրս կը նետէ հայերու դիակներ, հաւանօրէն նաւակներու մէջ սպանւած: Քսան ու վեց տարեկան հայու մը վրայ նաւթ լեցուցած և այրած են, ուրիշ մը գլխատած են հրապարակաւ:»

Ես վերջացուցի. չափազանցութիւն չկայ գրածներուս մէջ, ընդհակառակը, շատ բան թերի է. գրի առի, ինչ որ ես տեսայ անձամբ ցամաքին վրայ և շոգենաւէն՝ դիտակով և ինչ որ Արրաշկեից կրնար տեսնել իր պաշտօնատեղիէն հիւպատոսարան և իր տունը և դէպի ծովափը ասնող փողոցներուն վրայ:

Անշուշտ պիտի գտնուին և ուրիշ վկայութիւններ լըրացնելու համար Սեպտեմբեր 26-ի թուրք-մոնղոլական բարբարոսութեան այդ զարհուրելի դրամին նկարագրութեան ամբողջը:

Դր. Ն. ՊԱՍՍԱՆՍԿԻՍ

Օ Ր Դ Ո Ի

Կ Ո Տ Ո Ր Ա Մ Ի Ե Ր Կ Ի Ի Ղ

Թերևս վերջին նամակս ըլլայ ասիկայ: Պատահած ու իմացած դէպքերէ ետքը, դուին շփոթած, սիրտս ցաւած՝ կը ջանամ՝ քանի մը բան գրել:

Եւրոպական հեռագիրները ամբողջ աշխարհի ձայն տուած կը ըլլան, հարկաւ, Պոլսոյ, Տրապիզոնի մէջ պատահած սոսկալի՝ կոտորածի առթիւ:

Ահաւասիկ անուղղակի կերպով մեր իմացածը Տրապիզոնի մասին. —

Բահրիի սպանելու փորձից հինգ օր յետոյ, երեք-չարթի, Սեպտեմ. 26-ին, կէս օրւան ժամը 5-ին, հրամանատար փաշայի հրամանաւ, թուրք խուժանը սուրերով ու բրերով կը յարձակի շուկայի ժողովրդեան վրայ, ու նախապէս որոշած ցուցակի մը համաձայն, ամբողջ նշանաւոր հայերը սրի անցնելով, կը կողպանեն խանութներուն մէջ գտնուած ապրանքները ու այդպէս ժամը մինչև երեկոյեան 11-ը շուկան անմեղ դիակներով կը լեցւի: Մինչև երեք օր հայերու ու եղբայրներու արիւնը կը ներկէ փողոցները ու երբ գետինը սպանւածներով լեցւած էր, կուսակալը հրաման կընէ ընտանեաց, որ իրենց դիակները գան, վերցնեն ու թաղեն:

Սակայն ցարդ սառչդ ու մանրամասն տեղեկութիւն-չենք առած. յառաջիկայ ռուսական թղթատարով անհամբեր լուրերու կսպասենք:

Կոտորածէն վերջը, ութը օր է, որ ռուսական շոգենաւը Տրապիզոնի մէջ կսպասէ. վաղը պիտի գայ հոս: Յրապիղոն շատ մը ընտանիքներ նաւահանգիստը սպասող ութը շոգենաւերը գացեր, սպաստանել են: Դեռ վերջը չենք գիտեր ի՞նչ եղաւ:

***

Թուրք խուժանը հոս ալ, ուրբաթ օր, Սեպտ. 29-ին, կէս օրւան ժամը չորս ու կէսին, զինւած յարձակում մը տուաւ:

Ժողովուրդը բողբոջին շարած՝ վերջին ճգնաժամին կսպասէ: Բայց ամբողջ երիտասարդութիւնը զինւած պատրաստ է կուելլու:

Երբ տեսանք, որ սաճիկ ամբոխը եկաւ շուկային մէջ լեցեցաւ, արդէն դիմագրաւելու կազմ ըլլալով, զենքի դուրսը վազեցինք: Բայց կառավարութիւնը խոհեմութիւն համարելով, ցրելու տուաւ այդ զազանացած արիւնարբու ամբոխը: Այսպէսով անցուցինք շաբաթ ու կիրակի օրերը:

Պիւրակի օրը, թուրք աղաները խորհուրդ կընին, դիշերը յանկարծական յարձակում մը տալով կոտորել բոլոր հայերը ու այդ նպատակաւ գիւղերը շուր կը զգեն: Մէյ մ'ալ տեսանք, որ 60 հոգի մէկ շուկաները իջնալով սաճիկ աղաներու գրասենեակներու մէջ ցրեցան, մէկ ուրիշ մաս մը ալ՝ գիշերը

գալով, ընդամենը 600 հոգի զինեալ, առաւօտուն պիտի յարձակէին հայոց վրայ ու նոր կոտորած մը ալ տեղի պիտի ունենար: Քայց երևի բնութիւնը գթաց ու չուզէց այդ օր հայերուն ջարդը: Յանկարծ օսկալի որոտումներ ու սեցած երկնքի վրայ երեցած փայլակները մեծ վախ ազդեցին դաւադիր փանաթիկոններուն վրայ այնպէս որ մանչոյ որոտումներուն հետ մէկտեղ եկած տեղատարափ անձրևախառն կարկուտէն ետքը, ամբողջին կէսը ահաբեկած կը ցրուի:—Երկր-շաբթի օր սրտատրոփ շուկան կիջնենք: Աւ յանկարծ ժամը 7-ին ատենները թուրք աղաները հրաման կուտան՝ հայերը ջարդելու:

Անմիջապէս 100 հոգի շուկան կուգան, կը մաննն, իսկ 200 հոգի ալ ժամ մը հեռուն կսպասէր: Հայ ժողովուրդը լալով ու աղօթելով սկսաւ խանութները գոցել ու տուն փակել: Այս յարձակումը առաջինէն զօրաւոր էր: Այդ թագմութիւնը ուղղակի կառավարութեան դիմեց հրաման առնելու համար: Զարդը անխուսափելի պիտի ըլլար, թէ որ այդ պահուն իսկ կառավարութիւնը հեռագիր չստանար՝ թէ ուսական նաւատորմը Տրապիզոն մտած է:

Կառավարութեան կողմէ այդ մարդիկը թէև ցրեցան, սակայն ազոնցմէ մէկ քանիները շուկան գալով այսօր, կըսեն՝ թէ վաղը ձեզի անպատճառ սրէ պիտի անցընինք: Շուտով տարածեցաւ այս լուրը շուկային մէջ: Մեր մենծ աղաները կառավարութեան դիմեցին՝ վաղան ապահովութիւն խնդրելու: Գայմագամը կըսէ՝ թէ դացէք, հանգիստ եղէք, մի վախնաք:

Վարժեմ՝ թէ վաղը ամբողջ շուկան պիտի փակ ըլլայ: Տեսնենք, վաղը վերջին օրն է մեր նահատակութեան մենք ալ զոհուինք մեր պանդուխտ եղբայրներուն հետ: Վաղը ամեն հայ պատրաստ է կուելու մինչև վերջին շունչ: Թերևս վերջին նամակս պիտի ըլլայ այս, ու մեծ յուզման մէջ, կշտապիմ այս տողերը ձեզի հասցնելու: Սակայն դեռ չեմ գիտեր՝ թէ վաղան գալիք շագնաւին պիտի կշտամ հասցնել այս նամակս, եթէ ողջ մնամ, անմիջապէս լուրերը ձեզի կը հաղորդեմ:

Յ. Գ. Ինչ չենք գիտեր՝ թէ ինչ պիտի ըլլայ մեր վիճակը: Երեկ գիշեր թուրքերը մեծ պատրաստութիւն տեսեր են, ոչ թէ քաղաքացիք, այլ դիւղացիք ու մուհաճիք ըսած աւազակաբարոյ ցեղը: Այսօր վերջին ձգնաժամուն մէջ ենք: Պիտի կուխնք:

Մահ կամ Ազատութիւն:

Ա Գ Լ Ի Ս Ա Ր Ի

Կ Ո Տ Ո Ր Ա Ս Ը

Պոլսոյ աղետալի կոտորածի ձայնը անարձագանք չըմաց դաւառներուն մէջ ալ: Թուրք խուժանը, գրգռուած կառավարութիւնէն, մայրաքաղաքէն սկսելով, ամեն կողմ, ուր որ կը դանւի հայ ազգաբնակչութիւն, իրենց Պոլսոյ հարազատներուն օրինակէն գրգռուած, միակ գաղափարով մը տոգորուած են հիմակ, այն է՝ յարձակել հայերի վրայ, սպանել, կոտորել և թալանել անոնց ստացածքները: Պոլսոյ և Տրապիզոնի սարսափներէն վերջը, Ազհիսարի ջարդը խեղճ հայերուն կոտորածի վերջին ապացոյցը և փաստը չպիտի ըլլայ ըսածներուս:

Ազհիսար փոքրիկ աւան մը է, Վելվէհ և Մէքէճէի մէջ տեղ, Անտոյի երկաթուղիի վրայ, Իզմիտի մութեարիթութեան ներքև, 70 տուն հայով և 150 տուն թուրքերով:

Ազհիսար թէև փոքրիկ, բայց շնորհիւ իր կեդրոնական դիրքին, շրջակայ հայ և թուրք դիւղերու առևտրի կեդրոնն է և հետզհետէ զարգանալուն վրայ: Հայերը թէև վերջերս հաստատուած էին հոս, այլ շնորհիւ իրենց աշխատասէր ոգիին՝ մեծագոյն դիրքն ունէին առևտուրի մէջ: Վերջին ժամանակներս միւղիր մը ունէին, վատ և հայատեաց սուլթանի պաշտօնէութեան ամենացած տիպար մը, որ փորձանք մը եղած էր հայոց գլխին: Հակառակ նիկոմիդիոյ առաջնորդին քանկցս դիմումներուն, միշտ մնաց հաստատ իր պաշտօնին մէջ:

Սեպտեմբեր 27-ին, չորեքշաբթի, Ազհիսարի պազարի օրն էր: Հոս գլխաւոր քաղաքներ և աւաններ յատուկ առևտրի օր ունին պազար ըսած, ուր շրջակայ մօտ և հեռաւոր դիւղերէ կուգան գնումներ ու ծախումներ ընելու համար: Չորեքշաբթի օրն ալ Ազհիսարի օրն է:

Մաս մը հայեր Պոլսոյ սարսափներէն համակած, չէին դացած պազարը իսկ անոնք, որ անհրաժեշտ պէտք ունէին և տեղացիները մանաւանդ, անհոգ և անգիտակ իրենց վաճառատուներն և կրպակները բացած, իրենց ապրանքները ծախելու կըբաղին:

Եւ ահա, յանկարծ սաճկական ժամը վեց ու կեսին ատենները թուրք խուժանը կը յարձակի հայերուն վրայ և կսկսին զարնել, սպանել և սպա թալանել:

Ձիաւոր և հետեանկ ստտիկաններու խուճբ մը, որ ներկայ էր, ամենեւին չը միջատուէր: միայն անոնց պետը անտարբեր աչքերով պահ մը դիտելէ վերջ այս աղէխարչ տեսարանը, կը մեկնի դէպ ի Վէյփէ, երկուսու կէտ ժամ հետի, իմաց տալու գայմադամին:

Արիւնարբու թուրքերն կատարած կը շարունակին իրենց ջարդը՝ սպանելով և սպանած խեղճ զոհերը, մեռած կամ չմեռած, քաշկրտելով կը տանեն՝ ջրհորները նետել և կամ նոյն իսկ շուկային մէջ թաղել:

Շուկային թալանուկը կը լմնայ և կսկսին յարձակել տուներու վրայ: երբ երկու տուն հազիւ կողոպտած էին, կը հասնի գայմադամը, որ կըսպէ ամբոխին կատարութիւնը:

Գիշերը կը հասնի Եզմիտի մութեւարի՞ժը զօրքերով, իսկ հետեւալ օր Եզմիտի պռաջնորդ սրբազան Ստեփաննոս եպիսկոպոսն:

Անկարելի է զոհերու զաւակներուն, այրիներուն և վերաւորներուն սրտամեջիկ տեսարանը պատմել՝ հոս Եկեղեցիին մէջ լեցած իրենց լացով ու կոծով օգը կը լեցնեն:

Նոյն օրն, ինչպէս և յաջորդ օրը դիակները կը հանին ջրհորներէն, թաղած տեղերէն և քննութիւն կատարելէն վերջ կը տանեն, կը թաղեն:

Ողջ մնացողներէ շատերը՝ այլևս չուզելով մնալ այդ անիծեալ աւանին մէջ շրջակայ հայ գիւղերը կը ցուին *):

Մ Յ Ի Լ Թ Ա Ն Ա Կ Ա Ն
Ր Է Ֆ Օ Ր Մ Ն Ե Ր

Սուլթանի կառավարութիւնը որէֆօրմները ընդունել է՝

Բայց ինչ թէֆօրմներ — ոչ թէ Մայիսի 11-ինը Սուլթանի յաւելածով, որով վերջինս պահանջում էր, որ «Ածրահսկող մայրուկ կօմիտէի» անդամներից երեքը լինեն եւրոպական պետութիւնների դրօգօմանները, ոչ թէ երեք պետութեան ներկայացուցիչների կազմած Մայիսի 11-նը, այլ վերջինս փոփոխութիւնների ենթարկած և այն էլ յօդուտ սուլթանի կառավարու-

թեան և ոչ տերրորի ենթարկած ժողովրդի:

Թէև «Նոր-րէֆօրմները» իրենց ամբողջութեամբ յայտնի չեն, բայց յայտնի է, որ եւրոպական կօնսուլ չկայ, որ Սուլթանի յաւելածը ոչնչացրած է, ոչնչացրած է նոյնպէս այն, որ սուլթանի կառավարութիւնը պարտաւորում էր յայտնել եւրոպական պետութիւններին կիսապաշտօնապէս այն անձանց անունները, որոնք վալի են նշանակուում իսկ Շաքիր փաշան ճանաչուում է իբրև ընդհանուր կառավարիչ:

Դիպլոմատիան՝ անկարող լինելով բողոքովին մի կողմ քաշել և երկու թշնամիներին թողնել մէկ մէկու դիմաց, օգտուեց այդ յուզումների ու երկիւղի ժամանակից և շարունակ մի այլանդակ բան մարտիրոս հայ ժողովրդի ճակատին, յուսալով, որ այդ այլանդակութիւնն անգամ կարող է բաւարարութիւն տալ երկիւղի մէջ դանուղ ժողովրդին: Նա հայ ժողովրդի վերաբերմամբ իւր սպաննալիքը կատարեց, որ մի պատրակ էր՝ դուրս գալու այն դժարութիւններից, որոնց մէջ էր ընկել:

Դիպլոմատիան իւր այս գործով հաստատում է, չը դիտենք քանի նրբորդ անգամ, որ երբէք, ոչ մի ժողովուրդ չպիտի յոյս դնի նրա վրայ, որ դիպլոմատ ասուած էակը անսիրտ, անզգայուն արարած է, որի համար չկայ ոչ մի սուրբ բան, որի համար մարդկային տանջանքները ոչինչ են — նրա համար միայն կայ, ինչ որ էլ ուզում է լինի, պետական շահերը, սրանցից դուրս նա ոչինչ չի ճանաչում: Նա գործում է, նա պահանջում է դրական ձևով, նա ուբակոծում է, անթիւ ու անհամար զոհեր է անում, երբ նրա պետական շահերը այդ պահանջում են. բայց քանի չկայ այդ, նա միայն խաղեր է անում խաբելու թէ յուզած և թէ տանջուող ժողովուրդներին:

Սասունի կոտորածից սկսած Հայկական խնդիրը ունեցաւ մի քանի շրջաններ՝ մի քանի գոյներով և երբէք դիպլոմատիան անկեղծ չէր, ոչ միայն հայ ժողովրդի վերաբերմամբ, այլ և իւրաքանչիւրը աշխատում էր մէկ մէկու խաբել և օգտուել՝ հանգամանքից՝ աւելի ազդեցութիւն ձեռք բերելու Օսմանեան պետութեան մէջ:

Գլխաւոր հակառակորդներն էին Անգլիան և Ռուսիան, իսկ հասարակապետական Ֆրանսիան միայն «ձայն էր պահում»: Եւ թէֆօրմների ընդունելը այսքան ձրգձրգելու գլխաւոր պատճառը հենց այս «հակառակութիւնն» էր: Եւ ո՞վ եղաւ յաղթողը — սուլթանի կառավարութիւնը՝ ռուս-ֆրանսիական դիպլոմատիայի ուսերին նստած: Եւ ահա շնորհիւ եւրոպական դիպլոմատիայի, ոճրագործը, դահիճը յաղթութիւններ է տա-

*) Սեր ինկիւր մեջ ուղարկել է թէ սպանուածների եւ թէ վիրաւորները անուանացուցալը, սրբ տեղի սպանեան պատճառով անկարող եղան յետմեջը սպանուածների թիւը 31 է, իսկ վիրաւորները 33:

նում, նա «անց է կացնում» «իւր ընթացքները» սա մի փառաւոր ապտակ է ամբողջ քաղաքակրթւած աշխարհին ու գլխաւորապէս Հայկական դատը պաշտպանողներին, իսկ մի ծաղր, մի հեգնութիւն նրան սպանացողներին:

Տարուց աւելի քաշքշելուց, մեծ մեծ խոստումներից յետոյ, այսօր դարձեալ դահիճը իրենն արաւ. նա հենց սկզբից պնդում էր, որ սկզբունքով ընդունում է ընթացքները, բայց ոչ միայն հայերի համար, այլ ամբողջ Օսմանեան պետութեան, որ նա Հայաստան անունով երկիր չի ճանաչում, այլ իր ցանկացած ընթացքները կը մտցնի Անատոլիայի մէջ. հենց այդ նըպատակով էլ նա նշանակեց Շաքիր փաշային ընդհանուր կառավարիչ, որին պետութիւնները մերժեցին ընդունել, և նա արաւ իր ասածը. դիպլոմատիքական սեփականից նա տարաւ ամենափայլուն յաղթութիւն: Իսկ յեղափոխական տանում է նա մի որ և է յաղթութիւն, ապտակում է նա յեղափոխականներին. ոչ:

Գաշնակցութիւնը մերժեց Մայիսի 11-ի ընթացքները պնդելով, որ նրանք ոչինչ չեն տալիս, որ իրերի դրութիւնը չեն փոխում, հետեւապէս և Գաշնակցութիւնը ոչ միայն զինաթափ չէ լինում, այլ և իւր գործունեութեան, իւր տակտիկայի մէջ ոչ մի փոփոխութիւն չէ մտցնում: Իսկ այդ անամօթ խաղից յետոյ ի՞նչ է մընում մեզ ասել:—Ոչինչ, միայն կրկնել միշտ յեղափոխութիւնն է միակ միջոցը, որ մեզ կազատի ներկայ սարսափելի գրութիւնից:

Հայ ժողովրդի գրութիւնը աւելի քան թէ կրիտիքական է և ներկայ ծանր ընթացքն պահանջում է ամենալուրջ գործունեութեան հետ և ամենաեռանդուն գործունեութիւն. մի ընդհանուր անընդհատ շարունակել յեղափոխական շարժումները, զինելով ժողովուրդը. «սուլթանական ամենանորագոյն ընթացքները» մի ծաղր, մի սատանայական հեգնութիւն են հազարաւոր զոհերի յիշատակին. արեան միջից պէտք է այդ յետ շարունակ նրանց ճակատին, որոնք աւ ոչինչ են համարում հազարաւոր զոհերը, արեան լճակները, աւերակ դարձած երկիրը:

Սուլթանի կառավարութիւնը մի ձեռքով կատարածների հրամաններ է տալիս, միւս ձեռքով «որարենդուրդութեան իրագրէ» է հրատարակում «Անատոլիայի իւր սիրելի ժողովրդի համար» պէտք է լաւ հասկանալ այս գրութիւնը, պէտք է ըմբռնել նրա մեքենայութեան ամբողջ ուժը. այս տեղ թաղանթ է մի դժոխային մեքենայութիւն, մի մեծ դաւադրութիւն: Սուլթանի խորամանկ պետական ժարդիկը ուղում են խոր քնով

քննել, ուղում են հայ ժողովրդի մէջ բաժանումներ առաջ բերել, նրան հեռացնել յեղափոխականներից ու զինաթափ անել, այսինքն միամտացնել. թուլացնել յուզմունքը ու գրգռումը ոչնչացնել և հետզհետէ աստիճանաբար, աւելի հմուտութեամբ արիւնաքամ անել լուռ ու մուկ խեղդել սպանել. նա այնտե՞սակ բարեւորագումներ է խմբագրել ու անցնիցիւրել, որ իւր գոհը ամբողջութեամբ միշտ մնում է իւր ձեռքում, հետեւապէս կարող է իւր դժոխային նպատակին հասնել— ոչնչացնել հայ տարրը Տաճկահայաստանից:

Արկնում ենք, լաւ պիտի հասկանալ այս դժոխային մեքենայութիւնը և մի ընդհանուր ներկայ դիրքը չպէտք է փոխել, պիտի շարունակել. աւելի լաւ է կուել և պատուաւոր մահով մեռնել, քան արիւնաքամ լինելով, իբրև սարուկ ոչնչանալ:

Եւ դաղթականների, պանդուխտների, էմիգրանտների վերադարձը, որ ինչպէս Մայիսի 11-ի, նոյնպէս էլ սուլթանական ընթացքների կետերից է, նոյնպէս մեքենայական դիտումով է մտցրած—թակարդ է լարած, ուստի պէտք է զգոյշ լինել և հայրենիք վերադառնալ ոչ իբրև «խաղաղ շինական», այլ զէնքը ձեռին...

Ոչ, չպէտք է հաւատալ մեր երդեալ թշնամուն, նա խաբէբայ է. ոչ, չպէտք է հաշուիլ չպէտք է մի ընդհանուր դադարել յեղափոխական շարժումներից:

Չէ՞ որ նա միաժամանակ մեզ դատար է տալիս, չէ որ նա շարունակում է կոտորել. և պէտք է աւելի քան սխմար ու ապուշ լինել հաւատալու նորագոյն միտմունքին և ձեռնպահ մնալ: Ամենամեքենայի սխալը կը լինի, դա ինքնասպանութիւն կը լինի. ներկայ ընթացքն պահանջում է կռիւ և եռանդուն կռիւ. բայց հասկացած, չափած, կռած կռիւ, ի նկատի ունենալով թշնամու ուժը ու դիրքը: Ներկայ ճանապարհից չպէտք է շեղել, նա պիտի շարունակել. խուսափել մահ է, իսկ կռիւ՝ կեանք. և մենք կեանք ենք փնտրում:

Շ Ա Ք Ի Ր Փ Ա Շ Ա Յ Ի
Ը Ն Դ Ո Ի Ն Ե Լ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը
(Ն Ա Մ Ա Կ Կ Ա Ր Ո Ն Ո Յ)

Ներկայումս մենք հանդիսատես ենք բաւական հեռաբերիչ ներկայացման մը: Գլխաւոր դերասանը միշտ Ահմետ Շաքիր փաշան է, որը բարեկարգ է ի դեռ ու չի հոս եկած է Գոթախտութիւնը սակայն նրանում

է, որ միւս գլխաւոր դերասանը՝ Հայ ժողովուրդը, որը մինչև այսօր երկար տարիների ընթացքում շատ մեծ ախորժակով կը մասնակցէր այդ տեսակ ներկայացումներին և երևակայականը ընդունելով իրականութեան տեղ, շատ լաւ կը կատարէր իր ստանձնած դերը, — այդ ժողովուրդը այս անգամ կատարեալ բացակայ է:

Շաքիր փաշան սկսեց իր դերը, թէև յանպատասախց, սակայն շատ մեծ շքով, ցանկանալով շլացուցիչ դէկորացիաներով հրապուրել թէ հանդիսականներուն և թէ իր ապագայ ընկերակիցներուն: Տրապիզոն հասնելով, նա իզուր թափառեց թէ գլխաւոր և թէ երկրորդական փողոցներով, նստած իր փառաւոր կառքի մէջ, շրջապատած փայլուն շքեղութեամբ: Իզուր արդարութեան պաշտպան, չարերին հաջածող, բարիներին հովանաւորող միջնադարեան ասպետի դիմակը դրած՝ նա դէս ու դէն ընկաւ և «գործ» փնտրեց: Աչ մի տեղէն, ոչ մի անձնաւորութենէն և ոչ մի դիմում:

Ասպետական քնրոյշ սիրտը կտորած, միթէարելով իրեն նրանով, որ Տրապիզոնը դեռ ևս իր բուն գործունէութեան ասպարէզը չէ, Շաքիր փաշան իր քայլերը ուղղեց դէպի Աարին, բայց այս անգամ աւելի մեծ շքով, թնդանօթներով, բազմաթիւ զօրքով, երաժշտական խմբերով և այլ շլացուցիչ պատրաստութիւններով, վերագրելով, երևի, իր Տրապիզոնի անաջողութիւնը արտաքին փայլի նւագութեան: Ասպետի դիմաւորող բազմաթիւ (5000) տաճիկ ամբոխի, յոյն հասարակութեան ու մի քանի օտարների մէջ և ոչ մի հայ... չնայելով, որ կառավարութեան կողմից դիմուածներ էին եղած թէ ուղղակի և թէ անուղղակի կերպով առաջնորդին, հարուստներուն և մինչև իսկ Սանասարեան վարժարանի տեսչութեան: Արժեք, այդ օրը Աարնոյ հասարակութիւնը մոռցած էր իրեն յատուկ սարսափելի հետաքրքրութիւնը ամեն մի նորեկի վերաբերմամբ: Իւրաքանչիւր հայ գլուխը կախած, իր գործին էր, իսկ գարբիներին Շաքիրի գալուստը այնպիսի ոյժ, աշխոյժ ու կենդանութիւն էր պատճառած, որ Շաքիրի մօտեցած ատեն մուրճերի ձայնը ամբողջ փողոցը կը դողդոջներ: Միւս կողմէն պէտք էր տեսնել, թէ ինչպէս Միւշիք Շաքիրը ամենախոնարհ բարեներ կուղղէր իրենց խանութների առաջը կայնած հայ խանութպաններուն:

Շաքիրը մտաւ Աարին և սպասեց... մինչև այսօր էլ կսպասէ և դեռ երկար պիտի սպասէ, որ կարենցիք «դիմեն» իրեն՝ իրենց վիճակը բարեկարգելու: Աչ մի դիմում չէ եղած մինչև այժմ, ոչ մի հայ դեռ չէ գանդատած իր գառը վիճակի վրայ, չնայելով, որ ինքն արդէն կոչ է ըրել ամենուրեք և պատրաստականութիւն յայտնել արգարութիւնը պաշտպանելու:

Շաքիրի այրած սիրտը սփոփեց միայն վաճառական մը, որը իօրերայի ժամանակ դեղեր էր հայթայթած Մըշոյ կառավարութեան և ստակը դեռ չէր ստացած: Նըրա դիմումով Շաքիրը իսկոյն հեռագրեց, որ անմիջապէս վճարուի վաճառականի պարտքը:

Անգործ մնացած Շաքիրը, տեսնելով, որ բնաւ յաջողութիւն չունեցաւ իւր ասպետական դերի մէջ, դէն ձգեց իր վրայ առած պարզութեան, ուղղամտու-

թեան դիմակը և հագաւ նորէն արևելեան խորամանկ դիպլոմատի քրքրած հագուստը: Յոյս դնելով հայերու անախառութեան ու շահասիրութեան վրայ, նա սկսեց հրաւիրել դրանց մեծ մեծ ուժիկներով այլ և այլ պաշտօններ ստանձնելու: Աղէտի խելքն այս անգամ ալ չօգնեց. ոչ մի հայ չհրապուրեց այդ փառաւոր պաշտօններով և եթէ կային անհատներ, որոնք ի բոլոր սրտէ կը լիզէին Շաքիրի ոտքերը առաջարկած պաշտօններու համար, ասոնք ալ աչքի առաջ ունէին յեղափոխականի սարսափեցուցիչ պատկերը: Շաքիրը կը զայրանայ, կը կատաղի, կը փրփրայ, բայց ի՞նչ օգուտ: Այդ դեռ ոչինչ: Շաքիրի կատաղութեան չափ ու սահման չկար, երբ տեսաւ իւր քայլի ներգործութիւնը. արդէն պաշտօն ունեցողները սկսան հրաժարական տալ, Բաւարեան կարապետի նման:

Այսպէս, ուրեմն, այս անգամ Տրապիզոնի և կարնոյ հայ ժողովուրդը այնքան յիմար դանւեցաւ, որ հրաժարեց սուլթանի հրամանով եկած «բարեկարգիչ» Շաքիրի առաջարկած բոլոր բարիքներից, ոչ մի դիմում չըբաւ անոր, ոչ մի նշանակութիւն չուեց, մինչև իսկ հակառակ ցոյցեր ըրաւ անոր դէմ, այն Շաքիրի դէմ, որը անչափ կը սիրէ հայերը, որը լաւ լաւ պաշտօններ կառաջարկէ անոնց և իւր բոլոր ծառայութիւնները հայերէն կը ընտրէ: Ապերախ ժողովուրդ, ամենայն իրաւամբ կըրնայ կոչել Շաքիրը, ձեռները լուալ, հեռանալ և յանձնել նրան... քրդերի ու սովալուկ պաշտօնեաներու «դատաստանին»:

Շաքիրը շուտով կը մեկնի դաւառները: Յոյս ունինք, որ գաւառացի հայ ժողովուրդն ևս հետևի Աարնոյ և Տրապիզոնի օրինակին: Այդ նպատակաւ արդէն Դաշնակցութեան կարնոյ կեդրոնական կոմիտէն ազգարարութիւններ է ցրել գաւառները, որոնցով կը հրաւիրէ հայ ժողովրդեան՝ ոչ մի դիմում չընել Շաքիրին և չհամարձակի ընդունել անոր որ և է առաջարկութիւն ներքը:

Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Ր Վ Ա Ն Ի Ց

I

Տաճկահայաստանը ընդհանուր տաղանապի մէջ է... Ամիտիները աչքերնուս առջև հարստահարութեանց նկարագիրը՝ և կը տեսնեք ամեն տեղ թշւառութիւնը իւր ծայրայեղութեան հասած: Սուլթանի կառավարութեան գործ դրած սոսկալի միջոցները՝ հայ ժողովուրդը իսպառ ընալինջ պիտի անեն կարծ ժամանակէն: Տնտեսական տագնապը անաստիճան ծանրացած է ինքզ ժողովրդի վրայ, որ այլ ևս սկսած է ահաբիթ թւով զոհեր տանել: Ի՞նչ անէ նա, երբ ամիսներով ցորենի երես չի կրնար տեսնել: Նա կը դիմանայ, որչափ շունչ կայ իր մէջը, ցորենի, տարեկանի, գարիի, կորեկի տեղ գոհ կը լինի կորնկանի (խոտի մէկ տեսակ) հացով, ու երբ այդ ալ չի գտներ՝ անօթի կը մնայ և վերջա-

պէս զգուշացնել իր տաւար ոգիարէն, իր ամեն գոյքերէն՝ կրնարէ իրեն համար կորուստի միջոցներէն մէկը, — կամ հաւատափոխ կը դառնայ, կամ տունով տեղը կը բռնէ գաղթականութեան անդարձ ճանապարհը:

Անխիղճ սուլթանի կառավարութիւն կը ձգտի դրամի նմոյշ չթողնել ժողովրդի մէջը: Այն տեղերը, ուր սուրբերը գանձուած են՝ սկսած է հաւաքել եկող տարիներուն ալ: Այս բանը կատարուած է Վասպուրականի հարաւակողմի գաւառները: Այդ լեռնային երկիրը, որ չի կրնար իրեն բաւականաչափ հաց արտադրել՝ ժողովուրդը կը պարտաւորուի գնել ամեն տարի, բայց այս սոսկալի հարստահարութեանց վերջին մնացորդը ի՞նչ միջոցի դիմէ, ինչո՞վ ձարէ հացը:

Նա իր յոյսը դրած իր փրկութեան վրայ՝ կը տանի ամեն տառապանք: Նորա համար այլևս նշանակութիւն չունեն սուլթանի կամ ուրիշներու ողորմութիւնները: Նա ալ չի խնդրիր ու չի մուրար, ինչպէս արած է մինչև հիմա, այլ իբրև մարդ կը պահանջէ իւր իրաւունքը և պատրաստ է արիւնը թափել անոր համար: Ժողովուրդը պատրաստուած է այլ ևս. ձեռք տանք, ուրեմն, չխնայենք մեր օգնութիւնը և փութացնենք նորա փրկութեան ժամը:

Բայց ահա բարենորոգումն սկսած է. հարստահարութիւններ կրկնապատկուած են, որ չանցներ, որ չլսին կողոպուտի, թալանի, մարդասպանութեան, առևանգութեան, անխիղճ հարկահանութեան աղիողորմ մրմունջներ:

II

Քայլ մը յեղափոխութեան մէջ:

Հայ ժողովրդի ներկայ տագնապալի վիճակին մէջ կը գտնուին տակաւին գլուխներ, որոնք կը ձգտին իրենց յիմար համոզումները տարածել ժողովրդի մէջը:

Ժողովուրդը արդէն կորուստի մասնուած, թէ ի՞նչ կը քաշէ խայտառակ սուլթանի կառավարութեան ձեռք, այդ կը տեսնենք ամեն օր ամիւշկարա, սակայն մեր անամօթ սգորակները կը յանդգնին խոհեմութիւն քարոզել, ժողովուրդը զգուշացնել՝ որ սիրով տանեն ամեն տառապանք, բանտերու մէջ մաշին, իրենց ամեն ինչքերէն զրկին ու մերկ ու անօթի դռնէ դուռ մուրան... և այդ բոլորը տանեն սիրով և համբերութեամբ:

Ո՞վ տեսած է պահպանողական-յեղափոխականներ, մենք այդ էլ ունինք: Գոնէ այդ սուրբ անունը թող իրենց վրայ չառնին և արատ չգառնան յեղափոխական սուրբ գործին: Իսկապէս ցաւ է տեսնել ժողովրդի մէկ մասի, թէև աննշան, այդ վիճակին ենթարկուած լինելը, որուն պարտական են քանի մը անխիղճ, հացկատակ իբր ղեկավար-առաջնորդներ...

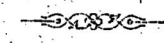
Խեղճ ուսմիկը, որ դարերով զգած է իրեն տանջող քիւրդէն ու թուրքէն՝ երբ առաջին անգամ կը լսէ «հաւասարութիւն, համայնականութիւն» սուրբ բառերը, կը խրտչի ու այդ բանը կը դառնայ պահպանողականներու համար մեծ զէնք մը: — «Ի՞նչպէս հաւասար իրաւունք տալ ասորիին, եզդիին, քիւրդին և այլն,

կամ ինչո՞ւ աշխատել յեղափոխութեան գաղափարը ուրածել այդ սորունկ ցեղերու մէջ ալ, որ մեզ հետ հաւասար իրաւունք ունենան»: Այսպէս կը քարոզեն այդ խաւարի առաքեալները, որ, կարծես, միակ ձգտում ունին նոր նոր բանասկիզբերը դառնալու խեղճ ժողովրդի գլխին՝ ապագայի մէջը:

Բայց, ի հարկէ, չեն կարող միշտ գոյութիւն ունենալ այդ պորտաբոյժները: Սուրբ գաղափարները միշտ յաղթանակած են և կը յաղթանակեն: Մրջափ հարաւորութիւն կար իրենց լուսանքները թափեցին միամիտ ժողովրդի գլխին, ու հիմա սկսած են տէրանալ այլևս: Իգական սեռի և դիւրական ժողովրդի գէտ հանած իրենց ամեն սրբելքներ, հայածանքները զար անցան և վերջապէս յաղթեցան իրենց տեղը ունենալ յեղափոխութեան մէջ և աննշան, իբրև յեղափոխական մարմին, պաշտպանելով իրենց իրաւունքը հաւասարապէս: Այսպէս պիտի յաղթանակէ ամեն վտեմ գաղափար. թող հակառակին, որչափ և կուղեն այդ խղճուկները:

Սուլթանի կառավարութեան գարաւոր ազդեցութեան տակ՝ հայ ժողովրդի այդ մէկ մասը, կարծես, վարակուած լինի տիրող խայտառակ բարքերէն, որին մեծապէս կը նուազանէ կարգ մը իբր ղեկավարող մարմիններ, որ երբեմն բոլոր եռանդով կաջակցէին ժողովրդական սուրբ գործին, իսկ այժմ կաշխատանք մեղմանել նոյն սուրբ գործը այդ է իսկական ցաւը:

Բարոյապէս ալ մեռած, սորունկ գարձած է մեր երկրի ժողովուրդը: Մեզ հարկաւոր է ընդհանուր յեղաշջում: Ա՛հ, ե՞րբ պիտի հասնինք այդ օրին, ե՞րբ պիտի տեսնինք վերջուած մէջտեղէն սուլթանական անարգ բանասկիզբութիւնը և նորա տեղը բարձրացած ժողովրդական-համակարարական ազատ վարչութիւնը: Մենք ունինք ապագայի համար այդ չափ հաւատք:

Ն Ա Մ Ա Կ Կ Ե Ս Ա Ր Ի Ա Յ Ի Ց

Այս կողմերը հարկահաւաքութիւնը այն աստիճան խիստ է, որ մէկ երկու տարւան հարկը մի անգամէն կը պահանջեն և ամենայն իստութեամբ մինչև յետին պիտոյքը ծախելով, պարտականները յետին չքաւորութեան մասնեղով, կը գանձեն: Առևտուրը գաղարած է, շահ չկայ: Անսարից շուկաները միւթեփէլիներով և ոստիկան զինուորներով լեցուն են, հարկը վճարողը վճարեց, չը վճարողը անարգանք, ծեծ և լլիւսնքէ յետոյ կը բանտարկուի. ահա այս կերպով հարկաւոր մարդիկ շարունակաբար կը բանտարկուին ու կեղան:

Թալասի մէջ աւելի ծանր կերպով կը տիրէ հարկահանութիւնը: Հարկը չուողին տունը կը պարսկեն, ոստիկանք և միւնիսթիկի ձեռք ծախել կուտան ամեն տեսակ կահ կարասիք, ուտելիք և այլն: Պարտականին հաշիւը գոցելէ յետոյ մնացորդը քտակին կը դնեն,

ինչ որ միշտ պատիւ կը բերէ սուլթանի կառավարութեան: Բոլոր երկրի մէջ Տիմա չքաւորութիւն, անգործութիւն կը տիրէ: Ամբողջ սնանկութիւնը խեղճ ժողովուրդը պաշարած է ալ, բան մը չունին տալիք և ծախելիք: Յաւալի է տեսնել շատ մը ընտանեաց սըրտաձմիկ տեսարանը, որոնք թաշկինակ ի ձեռին կուլան. ծախող կահ կարասիաց գլուխը պաշտպան չունին՝ չի կայ քովերնին ոչ էրիկ, ոչ զաւակ, որոնք վտարանդի են արդէն: Աւելի ցաւալին այն է, որ ոստիկանապետ պէյը, ոստիկան զինւորները և միւլթիվէլիները քանի մը հայ վասակներու հետ նախ կուգան հայու դուռը՝ կառաջարկեն տալ երկու տարւան տուրքը. եթէ ստակ չի կայ կամ վաղը ըսելու ըլլայ, ոստիկանապետ պէյը անմիջապէս կը հրամայէ, որ սուներ կողպտեն և ոստիկանները՝ հաւատք, կրօնք հայհոյելով, կը մանեն սուներն ներս. ալ հոս երեւակայեցէք՝ բըռնաբարուժը, հարստահարութիւնը, թալանուժը, կողոպտուժը, ընտանեաց մէջ լաց ու կոծն և իրարանցումը, որ անկարագրելի է: Ահա սուրբի պատճառաւ այս տեսակ վայրենութիւններ կը լլան շնորհիւ «վեհափառ սուլթանին»:

Աեսարիոյ Տիմիկան կառավարիչը, նոր եկած ժամանակ, Թալասի հայոց երեւելիներէն մէկուն կողմանէ հրահրուեցաւ: Կառավարիչը 15 ձիաւորով եկաւ, իջաւ մարդուն տունը, ուր կը պատին կառավարչին, գառնուկներ մորթեցան և ուրիշ պատրաստութիւններ տեսնեցան: Քաղաքակիրթ կառավարիչն կէս օրն անցած պահուն, առանց պատրաստեալ ընթրիքը պատելու, մեկնել կուգէ և կելլէ ու տանտիրոջ՝ թախանձանաց դէմ՝ «ինձի համար պատրաստած գառնուկը զըրկեցէք ետենուս. ես իմ տունս կուտեմ, ձեր և ոչ մէկուն ներկայութիւնը պէտք է», կոշտ պատասխանը տալ չամչար և գառնուկը հետը առնելով, կը մեկնի Աեսարիա, որ Թալասէն մէկ ժամ է:

Ասկից վեց ամիս առաջ, մի քանի հայ մեռուցած են Աեսարիայից մէկ ու կէս ժամ հեռաւորութեամբ տեղեր, որոնց անունն իսկ չյիշեցաւ. այս մասին բողոքներ եղան կառավարչին, բայց իզո՛ր. բողոքներին՝ «կորուեցէք, շուներ, մի՛թէ ըրածնիդ չը բաւեց» պատասխանէ զատ ուրիշ արձագանք չունեցանք:

Ամիս ու կէս առաջ Իւզուպէկ օղլու աղա Կարապետ անուն վասակի մատնութեամբ, Թալասէն Աեսարիա տարին Գալֆայեան Մատթէոս անուն երեսուն երկու տարեկան հայ մը, իբրև թէ քաղաքական խնդիրներու վերաբերեալ խօսք մը խօսած ըլլալու անքաւելի յանցանք, կը բանտարկուի: Խեղճ երիտասարդին երկրորդ անգամն է այս ձերբակալութիւնը, որ այժմ կը հեծէ մութ ու խոնաւ բանտի մէջ, որ և է յանցանք չունենալով:

Հինգ օր առաջ կեսարացի հաճի Տիգրան և Միհրան հաճի Իւսուֆեաններն ու հաճի Յակոբ Ագաղ-Մասէնի կողմերը կերթան՝ բուրթ առնելու համար: Ճամբուն դէմերին եկան կառավարութեան կողմէ կարգած չէքքէլի հագուստով տասներկու ձիաւոր և իրենց մարթիները գարձնելով, կը հրամայեն՝ «անհա-

ւատներ, անձնատուր եղէք». նորա կը դիմագրին մինչև վերջին շունչ, բայց ի զուր, կապարի հարաւանէր ընդհատելով դիմագրութիւնը՝ կրեքն ալ գետինը կը գլորին, որոնցմէ հաճի Յակոբը և Տիգրանը կը մեռնին, Միհրանը յուսահատ վերաւոր վեճակի մէջ Մատեն կը տարւի: Կառավարութեան պաշտօնեայ աւազակները վաճառականներուն ունեցածը կողոպտելով, կանցնին կերթան: Հիմայ ո՛չ հարցնող, ո՛չ փնտրող կայ, վասն զի կառավարութիւնը այս տեսակ բողոքներ իբրև զրպարտութիւն բողոքողներուն անմիջապէս կը քանտարկի: «Աեհափառ սուլթանի» շնորհիւ տիրող «արդարափոութեան» չքնաղ սիպարներն են ասոնք:

Թալասի և երկու ժամ հեռաւորութիւն ունեցող Աեսարիայի վանքին միջև երկու երիտասարդ հայ մեռուցին, որոնց ով ըլլանին լաւ չկրցանք հասկնալ, միայն կըսի՝ թէ երեք ժաման մօտակայ դիւղացիներ են: Հիմայ ընդհանուր վախ և սարսափ կը տիրէ թէ Աեսարիայ և թէ շրջակաները. ո՛ր և է վաճառական չի կրնար դուրս ելլալ: Քաղքի մէջ ալ թուրք տարրը կատրած է հայու դէմ, կառավարութիւնը յարգող կարգավճ կը դրդէ ուսմիկ թուրք ժողովուրդը և կըսի՝ թէ դադոնապէս փամփուշտներ կը արին: Ամեն վայրկեան տաճիկների յանկարծակի յարձակման վախը կը տիրէ: Թողովուրդը ահ ու գողի մէջ է:

Աեսարիոյ վեճակին առաջնորդ Տրդատ վարդապետ Պալեան իւր փառամոլութեամբ, հպարտութենէ և մատնութենէ ետ չի կենար. կասկած կամ տարակոյս ունեցածը անմիջապէս կը մատնէ և անցեալ տարի Եողղատ ցուցուցած քաղաքործութեանց յաւելածները կը տեղէ:

Աեսարիա, մէկ խօսքով, այժմ հարստահարութեան, զրկանաց, մատնութեանց, բանտարկութեանց, մարդասպանութեանց ասպարէզ մը է: Այս է մեր երկրի անգործական վիճակը՝ շնորհիւ բռնակալ սուլթանականութեան:

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր

Ա. Խ. Ա. Թ. (Խ. Ա. Թ.) Գ. Ա. Ի. Ա. Ռ. Ի

Ախլաթ Ռիթլիսի գաւառ է՝ քաղկացած 30 դիւղերից, որոնց մի մասում սպորում են հայեր, միւսում քրդեր, միւսայեանները քրդախառն են: Ամենափոքր գիւղն ունի 20, իսկ ամենամեծը 200 տուն բնակիչ: Գաւառիս մէջն է «Նաղուկ» կոչւած լճակը, իսկ գաւառիս կից՝ Վանայ (Բիւնու-նեայ) լիճը. այդ երկու լճերից ստացոււմ են անաղին քաղաղութեամբ մեծ եւ փոքր պատուական ձկներ, որ կտուրուով են արոււմ բացառապէս մուսուլմաններին եւ ոչ երբէք քրիստոնէայի, մանաւանդ հային, ուստի մենավաճառները ծախում են այդ ձկները հայերին թանգ գներով: Գաւառիս ծովկղզեայ դիւղերը լաւ այգիներ եւ պարտէզներ կրնան արտադրել, բայց դաւալի է ըսել, որ ժողովուրդը՝ ծանր սուրբերի, թալանիչ զիւրգերի եւ հարստահարող զօրքերի

ճնշումներից ազատելու համար, ստիպւած է թողնել իւր աշխատանքը, պարտեզները եւ պանդխտութեան ցուպը ձեռին դադարեցնել Պոլիս, Եգիպտոս, Ռուսաստան եւ նոյն իսկ Ամերիկա, ամառի դարձնելով իր հայրենիքը... Թէ ո՞վ եւ ի՞նչ է քիւրդը հայերիս համար մեր գաւառում, թերեւս մի փնջրիկ գաղափար սոյ քիւրդ ճանկոյի ընտանիքի հետեւեալ պատմութիւնը:

Ճանկո մի նոնեացի քիւրդ էր, որ կը բնակէր Բիթլիսէն մի օրւայ ճանապարհ հեռու գիւղ մը: Ճանկո լինելով աղքատ, իր ընտանիքով եկաւ կիւղալուրիէ եւ սկսեց հայոց արտերու մէջ մշակութիւն ընել, ծխախոտ, ձկնուկ, կաղամբ եւ այլ բանջարեղէն բուսցնել եւ անոնցով պահել իր գերդաստանը, մինչեւ որ ճանկոյի որդի Աւգուլ մեծցաւ: Աւգուլ իւր ձանթ լինելով հայոց գիւղերու վիճակին եւ մարդկանց բնաւորութեան, սկսեց գրաւել գողութիւններով, սպանեց թուխ գիւղի՝ ռէս կոչիկը եւ սարսափ ձգեց Ախալթի գաւառի բոլոր հայ գիւղերու վրայ: Աւգուլը դառաւ, մականանեց Աւգուլ աղա Հայերը Աւգուլ աղայի գողութիւններով ազատելու համար միաբանեցան, գնացին Մուշ միւթէտէրիֆի մաս եւ Աւգուլ աղին ըրին գաւառապետ, պայմազամ, այդպիսով գայր գրին պահապան ոչ-խարհերի վրայ: Երկու տարի նա մեաց գայմազամ, որով հետեւ այն ատեն դայմազամները սկսեցին ուղղակի Պուսէն նշանակել, եւ այդ երկու տարւայ ընթացքում նա կատարեալ տէր էր ամբողջ գաւառի հայերի կայքին, հարստութեան, նոյն իսկ ընտանիքին: Ինչքան հարստութիւն, ինչքան ձիւր, կովեր, միւլքեր, իրեր եւ քախչիչ, նա չկարողացրեց: Էլ ո՞ր ընտանիքի, ո՞ր ազնկայ պատերը զո՞ւ չդաց տուիտա քիւրդի անարգ կրքերին:

Աւգուլը զրկեց իր պաշտօնից, գայմազամութիւնից, բայց ի՞նչ փոյթ. նրա ընտանիքը արգէն ունի ձեռն սուր բանեցնող 25 անդամներ, որոնք Ախալթի կատարեալ տէր են եւ կը թաղեն, ինչ կուզեն, կանեն, կապանեն, ում կը յանկանու, ահ ու դողի մէջ պահելով ամբողջ գաւառը:

Արդուն աղայի, ճիւղի տառ, ճանկոյի բազմանգամ ընտանիքը բացառապէս թալանութեան, սպանութիւններով չէ դադարում նա պարսպաբուն է եւ առեւտրով, արդիւնաբերութեամբ, որ ոչնչով պակաս չէ բացարձակ աւաղակութիւնից: Բանը ահա թէ ինչու՞ն է: Այդ ընտանիքը տարէնը քանի մը անգամ ծխախոտ կը բերէ գաւառիս մէջ, կը ծախէ ծածկաբար, որովհետեւ կառավարութեան կողմից արգելած է ծխախոտ ծախելը, ուստի շատ անգամ ընտին իմանալով, աղքատ գիւղացիք կենթարկէ մեծ տուգանքի եւ կաշառք տալու, յաճախ նաեւ բանտարկութեան: Բայց այդ չէ ցաւը: Ճանկոները իրանց բերած ծրխախոտը միայն ծխողներուն չեն տալ, այլ իւրաքանչիւր տան բաժին մը կը դրկեն իրենց որդուով, թէ ծխող լինին եւ թէ ո՛չ: Միեւնոյն ժամանակ իրանք նշանակելով ուղարկած ծխախոտի գինը, որի մասին հեշտ է գաղափար կազմել հետեւեալ հաշից:

Օխախոտի օխան կինգ դուռուչ արժէ: Ճանկոները մէկ օխան կը ծախեն երկու կոտ ցորենով, իսկ կոտ ցորենը արժէ 15 դուռուչ, ասել է՝ հինգ դուռուչ արժէք ունեցող ծրխախոտը կուտան 30 դուռուչի: Հիմա կիմնա՞մ, ընթերցող, թէ որ տեսակ աւաղակութիւն, թալանում է այս: Աւերացրէք դորս մը եւ այն, որ ճանկոները նոյն եղանակով պահուած են անում, բացի ծխախոտից եւ այլ կարգի կենսական մթերքներով եւ կը սարքէք: Թէ ի՞նչ դժոխային պատկեր է ներկայացնում հայերիս կեանքը Ախալթի գաւառում, ինչպէս եւ ամենուրեք, ճանկահայաստանում: Եւ այդպէս, թալանել, կողոպտել հայ գիւղերը բացարձակ կամ անուղակի ճանապարհներով, առեւտրի դիմակի տակ, — ահա քիւրդ ճանկոյի, ինչպէս եւ բոլոր քիւրդերի, գոյութեան նպատակը, արքունստի միջոցը, եղանակը: Ճանկոյի ընտանիքը իր այդ հարստահարութիւնների, թալանութեան վրայ նայում է ոչ թէ սրպէս անարդարու-

թեան, այլ սրպէս իրաւունքի վրայ, ընդունելով իրան, իրեն ելխան, պաշտպան, իսկ Ախալթի գաւառի հայերին, որպէս իր հպատակներ, ստրուկներ Այդ իսկ պատճառով նա երբեմն կոխ է մղում այն քիւրդերի հետ, որոնք կը կամենային թալանել այն գիւղերը, որոնց թալանելու իրաւունքը վերապահեւած է միայն իրան՝ ճանկոյի ընտանիքին: Համանման կոխներ ժամանակ տուժողը, վնասողը դարձեալ մնում է գլխաւորապէս հայը, հայի գիւղը: Ահա շատերից մի թարմ օրինակ: Ճանկոներից չորս հոգի՝ կամենալով ընդարձակել իրենց կամայական ինքնաշխատութեան սահմանը, եկան Մ. գիւղը եւ նստուցութիւն (գիւղի սահմաններ) պահանջեցին: Նրանցից Հատան իրանը երկու մարդով եկաւ նոյն գիւղը՝ նոյն պաշտօնը ուղերու: Նոյն օրը եկան փիլմուզցիք քրդերը եւ նոյն գործը պահանջեցին Աղքատ գիւղացիք արգէն ուղալուկ վիճակի մէջ էին, հաց չունէին, որ իրենք ուտէին, ուստի ոչ ոք չը բռնեցին, որպէս զի միւս կողմից եւ ոչ մէկին վերաւորած չլինին եւ չթշամացնին իրենց հետ: Բայց իրար Երեք տարբեր տեղերէ եկող քրդերը սպառնալիք ընելով, մեկնեցան Մ. գիւղէն եւ ինչպէս որ սպառնալիք ըրին վնաս տալու գիւղացիք, այնպէս էլ կատարեցին ճանկոները եկան գիւղի դամբէն 50 ոչխար հանելով, տարին: Հատան իրան կինգ մարդով Բիթլիսի ճանապարհի վրայ, իրեն աւաղակներ սպասեց, մինչեւ որ Մ. գիւղացիք Բիթլիս գացին եւ վերադառնալիս, երբ կ. Պուսէն իրենց պանդխտներէն ստակ եկած էք կը բերէին թէ այդ ստակը, թէ երկու բնու ուրիշ ապրանք եւ թէ երեք մարդու հանդերձներ կողոպտելով, անհետացան թալանելով գիւղացու 30 ոտկի չափ փիլմուզցիք փորձեցին գաշտէն եղներ յափշտակելու եւ յաղողեցրին միայն երեք տանել, մնացածները թողնել փախչելով: Սակայն այս երեք խումբերը իրենց չարքը գործելէն յետոյ հունձքի ժամանակը նորէն դատաւար եկան գիւղը եւ իրենց համար պէտք եղած ցորենը, գարին ստահան, խոտանալով այլ եւս չգնահատել գիւղին, որ, հարկաւ, հաւատարմ բան չէ եւ որին չեն հաւատում ոչ իրանք թալանողները եւ ոչ էլ թալանուող խեղճ, աղքատ հայ գիւղացիք: Բիւրդերից պակաս չեն հարստահարում մեղ տեղութեան գորքերը:

Հարկահաւաք գաղթիւնները միշտ անպակաս են գիւղերէն: սորանց թիւը երեքէն ութի կը հասնի եւ շատ անգամ 10 օրից մինչեւ 1 ամիս կը կենան գիւղի մէջ: դոցա եւ դոցա ստիկանների ուսելիք, ձիւրու յորգը, խոտը, գարին ձրի կտրել: Էլ ոչխար, հաւ չի մնայ, որ չկործւին, իւղ, մեղր, ձու չմնայ, որ չհաւաքին: Այդ բաւական չէ: շատ թէ քիչ կարող մարդկանցից կաշառք վերցնելու նպատակով, երբեմն ծխախոտ, երբեմն դէնք, երբեմն էլ սուսակապտակ հայ փնտռելու պատրաստ կը մտնեն տները եւ իրենց անգթութիւններով սարսափ կը տարածեն անցեալները Մ. գիւղի բնակիչ վարդան Բեամիլ անձ մը յանկարծ չբնապատում տեսնելով տունը կատաղի ուտիկաններով, ինքնթցաւ, իսկ կին մը գաւակ վիժեցաւ:

Մանաւանդ շատ ներդութիւններ կտայ գաւառին Ասքար կոչւած դորքը: Ամառս դոցանից 10 հատ դիւնոր եւ մի չաւուչ եկան հոս եւ սաստիկ ծեծելով ռէս Մ., առին 30 դանական կաշառք, սպա «խելափոխական մը» փնտռելու դիմակով մտան մի քանի հարուստ տներ եւ մասամբ կաշառք վերցնելով, մասամբ կողոպտելով այդ տները, 5 սայլավար ձրի բռնած՝ մեկնեցան Ս. հայաբնակ գիւղը, ուր սկսեցին աջ ու ձախ հայհոյելով «գեաւուրներին» հայերին, կողոպտել տները, ռէս Գ. չկրցաւ տանել այդ անգթութիւնները եւ սպառնաց «կատապարութեան իմաց տալ»: Զինուորները պատրաստ մը ունենալու համար յայտարարեցին, որ իրենց մեծաւորի քսակն 5 ոտկի մէջն հոս ընկած է, ուստի իրենք կը շրջեն տները ան գտնելու համար եւ ուրովհետեւ ռէսը դիմադրութիւն դոց կտայ, ասել է, կամ ինքն է վերցրել, կամ անհաղանդ յեղափոխական մըն է:

ուստի պէտք է պատժել եւ սկսեցին խեղճին խիստ դադա-
 նակակոծել: Ռէտը հետագայ չարիքներից եւ մեղադրանք-
 ներից ազատուելու համար, շտապեց Ախլաթի կառավարու-
 թեան բայատուրութիւն տալու եւ պատմեց զօրքերի ան-
 դթութիւնները, բայց միթէ սուլթանի զօրքին կարելի է
 պատժել օրէնքով...

Ասքար զօրքի մարդիկ նոր էին հեռացել զիւղից, երբ
 ներս մտան ալճաուզցի զօրքերը. դոքա ամբողջ օրը կեր
 ու խում անելով եւ հազար ու մի մոգոնած զրպարաու-
 թիւններով ու սպառնալիքներով սրանից ու նրանից կա-
 շառք վերցնելով, իրիկունը պաքչիին (զիւղից տւած սպա-
 սաւոր) հրամայեցին «կնիկ» մը բերել իրանց քովը գիշե-
 րելու համար Պաքչին կը յայտնէ, որ «վատ վարքի» կին
 իրենց զիւղում չկայ. զօրքերը խիստ կը ծեծեն խեղճին եւ
 կսպառնան, որ եթէ այլ կին բերել չկարողանայ պարտա-
 ւոր է իր կինը բերել: Մպատաւոր կարասիտը ճարահատեալ
 «կին մը» գտնելու պատրաստով դուրս կուգայ զիւղից եւ
 յետ չի դառնալ. զօրքերը մինչ առաւօտ սպասելով եւ զրտ-
 նելով իրենց խաբւած, կը մտնեն տները եւ յայտնելով, որ
 իրենց այդ ճանապարհորդութիւնների եւ անհանգստու-
 թիւնների պատճառը ապրտամբ հայերն են, որ Սասունի
 դէպքում կոտորեցին իրենց ընկեր զինւորներին, կը յար-
 ձակին զիւղէ վրայ եւ ով ինչի կը հասնի, կը թալանին,
 կը կողոպտին. ո՞վ կարող է դիմադրել նրանց: Խեղճ զիւղա-
 ցիք ահ ու դողի մէջ ծնկաչոք կը խնդրէին անդուժ զօր-
 քերից գոհ մնալ վերցրած կայաւորներով, կողոպուտներով
 եւ թողնել զիւղը... Բայց ո՞վ չգիտէ, որ նրանց հեռանա-
 լով զիւղ կը մտնեն սուլթանի այլ կարգի զօրքեր եւ կսկը-
 սեն նոյն անգթութիւնները, անգթութիւններ, որ իրենց
 գազաթնակէտին են հասել Սասունի դէպքերից յետոյ, մա-
 նաւանդ վերջին ժամանակները, երբ Եւրոպական միջա-
 մտութիւնը դրական արդիւնք չէ ցոյց տալիս...

Տ Ե Ր Ր Օ Ր Ի Ս Տ Ա Կ Ա Ն

Գ Ո Ր Ծ Ո Ղ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

(Մ Ե Ր Կ Օ Մ Ի Տ Է Ն Ե Ր Ի Հ Ա Ղ Ո Ր Դ Ս Ծ Ը)

Տ Ր Ս Պ Ի Զ Ո Ն

Բ Ա Ղ Ր Ի Փ Ա Շ Ա Յ Ի

Ն Ի

Զ Ի Ն Ի Ո Ր Ս Կ Ա Ն Հ Ր Ս Մ Ա Ն Ա Տ Ա Ր Փ Ա Շ Ա Յ Ի

Վ Ի Ր Ա Ի Ո Ր Ի Լ Ը

«Հոկտեմբերի 2 (ն. ա.), երեկոյեան Ժամը 5-ին Տրա-
 պիզոնում դաշնակցական երկու ահաբեկիչների ձեռ-
 քով վանի կուսակալ ԲԱՂՐԻ ՓԱՇԱՅԻ վրայ սպա-

նութեան փորձ փորձեցաւ. 4-5 գնդակ արձակեցաւ:
 Բաճրի փաշան եւ տեղւոյն զինւորական հրա-
 մանատար փաշան թեթեւ կերպով վիրաւորւած են:
 Ահաբեկիչները ազատ ու ապահով են:

Հայ ժողովուրդը ոգևորւած է, կառավարութիւնը
 կատաղած»:

***

Նոյն գիշեր մեր ահաբեկիչները տեղափոխուելու ա-
 տեն խումբ մը թուրք խուժանի կը հանդիպի եւ լուսնի
 լուսով կը ճանչին. խուժանը կը յարձակի բռնել զա-
 նոնք. մեր հերոսները կը դառնան եւ կը գնդակեն.
 ծանօթ եւ անւանի սրիկա մը Թափաճօղլեյի տղան
 կուրծքէն կը վիրաւորի մահամերձ. ուրիշ զինւոր մը
 ալ կը վիրաւորի: Մերոնք յաջողութեամբ կազատուին:

Վ Ա Ն

Սեպտեմբերի 3-ին Վանի մէջ, Դաշնակցական Կո-
 միտէի որոշմամբ, 4 հոգի գիշերով յարձակել են մի
 տաճիկ ՀԱՐԻԻՐԱՊԵՏԻ վրայ—պարտեզի մէջ, վրա-
 նում եղած միջոցին: Նրա յանցանքն այն է, որ եղել
 է Սասունի կոտորածի հերոսներից մէկը, առևանդել է
 մի հայ աղջիկ եւ վերցրել իր մօտ իբրև հարձ...

Գնացողների նպատակն է եղել սպանել հարիւրա-
 պետին եւ ազատել հայ աղջկան: Բայց այդ բանը նը-
 բանց չի յաջողել: Հարիւրապետին միայն վիրաւորել
 են երեք գնդակով, իսկ աղջկը այդ գիշեր բացակայ է
 եղել վրանից: Մանրամասնութիւնները շուտով:

Վասպուրականի դաշնակցական հայդուկային
 խումբը դարձեալ կուրի է բռնել քիւրդերի հետ. ըս-
 պանւել է քիւրդերին խառնւած եւ նրանց աջակցող
 միակ վատանուն հայր:

Մ Ո Ի Շ

Ահաւասիկ յեղափոխական գնդակ մը ևս հայ
 մատնիչի կուրծքին մէջ:

Մշոյ յեղափոխականներու ձեռամբ զարնեցաւ նշա-
 նաւոր մատնիչ եւ դաւաճան ՏԷՐ ԲԱՐՍԵՂ

ՔԱՆԱՆԱՆ, որ երկար ատենէ ի վեր կառավարութեան գործին մէջ արժանաւոր պաշտօնեայ մը էր: Ջարկումը տեղի ունեցաւ Մոկոնք գիւղի վերեւ, գիւղէն հինգ վայրկեան հեռի, իսկ Մուշէն քսան վայրկեան դէպի այդեստան: Չորս անձինք յարձակած էին վրան, առանց պատահութիւն կորսնցունելու երեք հարւածներ գլխուն իջեցուցած էին այդպիսով տապալեցին այդ անպիտան դաւաճան հրէշը, որ ամբողջ Մշոյ ժողովուրդ թշուառացրեր էր այս քանի տարիներու ընթացքում: Ջառնողները անյայտ եղան, իսկ գարշելու գիակը մինչև առաւօտ արիւնաթաթախ գետին մնացած էր: Իր ընկերներ անաւատեան լուր կուտան կառավարութեան, թէ ձեր սիրելի բարեկամին սատկած գիակը Մոկոնք գիւղէն վեր կը դանւի. կառավարութիւն իր պաշտօնեաներով և հեծեալ զապթիաներով դէպքին վայրը կերթայ: Ստիպեալ գիւղի ուէս, իրան երեք ընկերակիցներ և գիւղէն երկու ալ ուրիշ անձինքներ տարին իրենց հետ ի Մուշ, նաև Մուշէն ալ չորս անձինքներ: Սկսան նոյնպէս անմեղ գիւղացիներ ձերբակալել և ձերբակալութիւնք տակաւին կը շարունակին:

Կ Ա Ր Ի Ն

Հոկտեմբերի 5-ին (ն. տ.) երեկոյեան ժամ 6-7-ին Կարնոյ բազմամարդ փողոցներից մէկում՝ Կանա ճամբայ կողմը ճանապարհի վրայ Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան դաշոյնը վարձատրեց յայտնի մատնի չփաստարան ՅԱՐԱԻԹԻԻՆ ՏԷՐ-ՍԱՐԳՍԵԱՆԻՆ:

Չերբակալած և բանտարկւած են անմեղ հայեր: Այս դէպքին, ցաւօք սրտի կաւելացնէք, զո՛հեց կարնեցի վաճառական Սիմէօն Պետոյեան, բոլորովին անմեղ, որին թէև ազդարարեցին հեռանալ, բայց սա՛ իբրև օգնութեան գալով Տէր-Սարգսեանին, փուռում է սորա կողքին: Մանրամասնութիւնք յետոյ:

Վանի նախկին նահանգապետ Բահրի փաշայի և Տրպիզոնի զինւորական հրամանատար Ֆէրիզ փաշայի վերաւորման լուրը, որ ստացանք անցեալ ամսի 17-ին (ն. տ.), անմիջապէս տպագրելով առանձին թերթերի վրայ, ցրեցինք: Իսկ Վան, Մուշ, Կարին տեղի ունեցած տէրրորիստական գործողութիւնների մասին մեր Կօմիտէների հաղորդածները նոյնպէս առանձին թերթիկների վրայ տպագրելով, ցրեցինք նոյն ամսի 29-ին (ն. տ.):

ՆՆՊՐԱՏՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՅՈՒՑԱԿԸ.

Հ. Յեղ. Դաշնակց. կեդր. սնդուկի մէջ ստացւեցան. Մխիթար Բագրատունի 50 օսմ. ոսկի, Արզ. 10 օսմ. ոսկի, Վեհանձն 1350 ուրբի:

Կ. Պոլսի կեդր. սնդուկի մէջ Օձ քղ. ստացւեցան. Արծիւ 40 դահեկան, Արև 32 դհ., Փոթորիկ 40 դհ., Փ. ք. 10 դհ., Յոյս 10 դհ., Ղ. ք. 10 դհ., Երկաթ 10 դհ., Շ.-ն 10 դհ., Մ. Կ. 28 դհ., Ս. Ա. 54 դհ., Ա. Թ. 60 դհ., Աշխատող 216 դհ., Զ.-Շ. 109 դհ., Բըրբ-Առիւծ 50 դհ., Հատուխ. 80 դհ., Ածոխ 30 դհ.:

Արշակաւան քղ. կեդր. սնդուկի մէջ ստացւեցան. Ուժանակ 30 դհ., Օշին 25 դհ., Արտաղ 15 դհ., Տալ-Լորիկ 50 դհ., Ենիշերի խ. 60 ևս 55 դհ., Արշար 60 դհ., Հրահատ 30 դհ., Սիսակ 50 դհ.:

Պիծակ խ. 60 դհ., Մամիկոնեան խ. 60 դհ., Հրահատ 10 դհ., Արտաղի խ. 50 դհ., Շաքէ խ. 200 դհ., Կրակ խ. 75 դհ., Ղանական 20 դհ., Ալէկ 20 դհ., Կամք խ. 20 դհ., Չեփիւռ 10 ու կէս դհ., Ուժանակ խ. 15 դհ.:

Նիզակ քաղաքի սնդուկի մէջ ստացւեցան. Թորոս Մանուկ 3 օսմ. ոսկի, Մարտիրոս 3 օսմ. ոսկի, Յ. Ս Շ. 20 օսմ. ոսկի, Գ. Բ. Շ. 20 օսմ. ոսկի, Կեսար. Մ. Կ. 60 մէճիտ արծաթ, 4 ոսկի գաղղ, 18 ոսկի անգղ, 5 ոսկի օսմ. թղթագրամ, Անվախ խուճի 60 դհ., Մագսուտ Կարապետ 10 օսմ. ոսկի:

Վիշապ քաղաքի կեդր. սնդուկի մէջ ստացւած են. Օձ քաղաքէն՝ Թնդանօթ 32 և կէս դահեկ., Շանթ 35 դհ., Կորիճ 24 դհ., Արծիւ 40 դհ., Թրքատեաց 54 դհ., Օճառ 324 դհ., Խոյ 108 դհ., Ղահէ 80 դհ., Կ. Յ. 108 դհ., Վահագն 20 դհ.:

Բ. Ռ. 200 դհ., Սև-Կարմիր 134 և 3 քառորդ դհ., Գ. Անձուէր 30 դհ., Ն. Խ. 10 դհ., Ա. Բ. 10 դհ., Ռ. Հ. 10 դհ., Մուշեղ 5 օսմ. ոսկի, Փայլակ 3 օսմ. ոսկի:

Մասիս 50 դհ., Յառաջդիմասէր 100 դհ., Կայծ ու Բոց 30 դհ., Սէր 20 դհ., Կ. Ռ. Մ. 15 դհ.:

Արմենուհի 35 դհ., Զրկէժ 120 դհ., Հզօր 45 դհ., Ա. Բ. Գ. 10 դհ., Արարատ 50 դհ., Օվակ 20 դհ., Քաջ 40 դհ., Մանիշակ 27 ու կէս դհ., Արթուն 20 դհ., Արծիւ 40 դհ., Յ. Գ. Մ. 261 դհ., Չկնորս 27 դհ., Մամիկոնեան 10 դհ., Յ. Բ. 20 դհ.:

Թաթար-Բազարջիկի «Մատեան» գնդից Ն. Մ.-ի միջոցով 60 ֆր.:

Շ.Վ. Ժ. ք. Ա. 10 ֆր., Թ. 15 ֆր.:

Միացեալ նահանգ. Փօլ-Բիվէր ք.-ից Ն. Մ. Ճ. 4 շէլ և 2 պէննի, Ղայթիսուիլ Յ. Մ. Ֆրանկեան 1 դօլ:

Դաշնակցութեան անձամբնորդից խնդրում է թղթակցութեան եւ ներքառութեան համար դիմել.

Gaspar, poste restante, Carouge (Suisse).

L. Boole, 15, Augustus Rd. Hammersmith, W. London.

Վիեննա, Դաշնակցութեան աղաւտ տպարան.